

Wspólnoty wyznaniowe w powiecie wieluńskim w II Rzeczypospolitej

W powiecie wieluńskim zgodnie ze stanem z dnia 1 stycznia 1938 r. mieszkało 234 865 osób. Zdecydowaną większość stanowili katolicy (218 930 osób), a następnie żydzi (13 794 osoby) i ewangelicy (1 970 osób). Wyznawców innych religii było wówczas 171 osób¹. W ciągu dwudziestolecia międzywojennego zauważa się zmniejszający się procent ludności żydowskiej w powiecie. W samym tylko Wieluniu udział żydów w 1921 r. stanowił 43,67% wszystkich mieszkańców, a w 1938 r. już tylko 33,39%². Poniżej przedstawiono dane statystyczne ludności powiatu wieluńskiego dotyczące wyznawanej religii zgodnie ze stanem na dzień 1 stycznia 1938 r. i z podziałem na poszczególne gminy.

TABELA NR 1
STRUKTURA WYZNANIOWA MIESZKAŃCÓW POWIATU WIELUŃSKIEGO
W 1938 R.

Lp.	Gmina	Wyznanie			
		Rzymskokatolickie	Ewangelickie	Mojżeszowe	Inne
1	Bolesławiec	1 558	2	438	4
2	Chotynin	5 089	76	51	3 (prawosławne)
3	Czastary	6 155	9	11	0
4	Działoszyn	9 688	5	1 894	6
5	Dzietrzkowice	7 061	21	9	3
6	Galewice	10 794	9	26	4

Ks. MICHAŁ WIDERA – mgr-lic. teologii, absolwent Wyższego Seminarium Duchownego Archidiecezji Częstochowskiej w Częstochowie, doktorant na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Opolskiego.

¹ ARCHIWUM PAŃSTWOWE W ŁODZI (APŁ), sygn. 23670, 2.

² T. OLEJNIK, *Wieluń. Dzieje miasta 1793–1945*, Wieluń 2009, 211.

Lp.	Gmina	Wyznanie			
		Rzymskokatolickie	Ewangelickie	Mojżeszowe	Inne
7	Kamionka	8 288	101	41	2
8	Kielczyglów	5 290	10	239	3
9	Konopnica	6 831	27	10	1 (Stowarzyszenie Badaczy Pisma Świętego)
10	Kraszewice	5 925	2	127	8 (greckokatolickie)
11	Kurów	4 526	56	6	0
12	Kuźnica Grabowska	8 424	63	41	6
13	Lututów	8 843	267	1 296	5
14	Mierzyce	10 328	20	50	3
15	Mokrsko	7 843	31	40	4 (greckokatolickie)
16	Naramice	9 652	156	26	0
17	Praszka	10 638	25	3	18 (prawosławne)
18	Praszka (miasto)	3 239	25	1 048	0
19	Radoszewice	11 982	56	758	4
20	Rudniki	13 855	7	125	10
21	Siemkowice	6 411	59	48	2 (greckokatolickie)
22	Skomlin	7 869	201	39	2
23	Skrzynno	9 195	342	23	7
24	Sokolniki	6 674	50	6	4
25	Starzenice	12 227	20	25	0
26	Wieluń	9 676	281	5 247	66
27	Wieruszów	3 572	5	2 153	3
28	Wydrzyn	7 309	44	14	3

ŹRÓDŁO: APL, sygn. 23670, Dane statystyczne dotyczące powiatu wieluńskiego, brak paginacji.

Analiza danych statystycznych i dokumentacji sporządzonej przez wspólnoty wyznaniowe oraz władze powiatowe i wojewódzkie, zebranej w Archiwum Państwowym w Łodzi, a zwłaszcza w oddziale tego archiwum w Sieradzu, pozwoliła dokonać charakterystyki ludności powiatu pod względem wyznaniowym. Ważnym źródłem stały się ponadto kościelne spisy ludności z uwzględnieniem wyznawanej religii, zamieszczone w katalogach diecezji częstochowskiej. Poniżej przedstawiono wykaz parafii powiatu wieluńskiego z uwzględnieniem wyznawanej przez ich mieszkańców religii.

TABELA NR 2

STRUKTURA WYZNANIOWA MIESZKAŃCÓW PARAFII POWIATU WIELUŃSKIEGO W LATACH 1928-1939

Lp.	Parafia	Wyznanie								
		Rzymskokatolickie			Niekatolickie			Mojżeszowe		
		1928	1934	1939	1928	1934	1939	1928	1934	1939
1	Biała Ostrzeszowska	2 335	2 335	3 227	23	23	23	21	21	21
2	Bolesławiec	3 257	3 257	3 135	991	44	51	-	950	508
3	Chotów	3 100	3 130	3 794	20	20	20	7	7	7
4	Chróscin	976	976	1 050	-	-	-	-	-	-
5	Cieszęcín	5 600	5 500	3 717	-	-	-	60	60	60
6	Czajków	4 400	4 460	5 753	50	50	50	56	60	60
7	Czarnożyły	5 737	5 737	6 859	24	24	24	14	14	14
8	Czastary	4 430	4 420	5 039	16	16	7	10	10	2 r. ³
9	Działoszyn	9 139	9 738	10 251	7	14	14	2 400	2 980	2 980
10	Dzietrzko-wice	4 329	4 093	2 550	8	7	7	12	12	12
11	Dzietrzniki	3 398	3 370	4 314	-	-	-	126	45	45
12	Galewice	-	-	2 597	-	-	-	-	-	-
13	Jaworzno	2 320	2 320	3 210	-	-	-	80	80	12
14	Kadłub	2 000	1 800	1 930	50	50	50	10	-	-
15	Kielczy-głów	2 434	2 932	4 124	7	7	7	263	263	263

³ Skrót r. oznacza rodzinę.

Lp.	Parafia	Wyznanie								
		Rzymskokatolickie			Niekatolickie			Mojżeszowe		
		1928	1934	1939	1928	1934	1939	1928	1934	1939
16	Komorniki	1 210	1 210	1 283	-	-	-	10	10	10
17	Konopnica	1 500	2 938	1 812	-	-	1 r.	8	1 r.	1 r.
18	Kraszewice	4 325	4 907	5 955	12	12	12	132	132	132
19	Krzywozręka	1 800	1 800	1 837	-	-	-	7	3 r.	3 r.
20	Lututów	7 052	7 025	8 829	450	450	450	1650	1 650	1 650
21	Łubnice	-	-	1 850	-	-	-	-	-	-
22	Łyskornia	2 426	2 345	2 726	26	36	36	-	-	-
23	Mieleszyn	1 425	1 425	1 763	6	6	12	-	-	-
24	Mierzyce	5 225	5 225	5 862	54	54	54	105	105	105
25	Mokrsko	3 360	3 360	4 121	6	6	21	70	70	28
26	Naramice	1 700	1 699	2 192	-	115	115	6 r.	47	47
27	Ochędzyn	1 270	1 282	1 394	4	4	4	1	1	1
28	Osjaków	11 497	8 884	8 559	88	100	100	618	1 655	1 655
29	Ostrówek	1 487	1 813	1 744	2	2	2	1	1	-
30	Ożarów	1 590	2 346	2 107	-	-	-	52	14	-
31	Pątnów	1 897	2 120	2 000	5	5	5	2 r.	2 r.	2 r.
32	Praszka	9 043	9 043	10 131	-	-	-	1 850	1 850	-
33	Przedmość	1 410	1 420	1 745	-	10	16	20	5	-
34	Raczym	2 036	2 036	3 034	25	25	25	9	9	9
35	Radostów	800	800	892	-	-	-	-	-	-
36	Radoszewice	2 587	2 630	2 474	8	8	14	3	3	-
37	Ruda	4 730	4 733	7 062	44	44	44	13	13	13
38	Rudlice	5 577	5 786	5 899	390	410	410	64	64	10
39	Rudniki	3 519	3 525	5 173	-	-	5	25	25	-
40	Siemkowice	6 810	7 570	7 744	60	60	60	128	128	128
41	Skomlin	4 000	4 013	4 330	-	8	11	12	31	25
42	Sokolniki	2 400	2 400	4 477	10	10	10	36	36	36
43	Szynkielów	-	-	2 210	-	-	-	-	-	-
44	Walichnowy	2 900	2 900	3 201	5 r.	5 r.	5 r.	1 r.	1 r.	1 r.
45	Węglewice	3 223	2 933	3 359	17	17	17	12	12	12

Lp.	Parafia	Wyznanie								
		Rzymskokatolickie			Niekatolickie			Mojżeszowe		
		1928	1934	1939	1928	1934	1939	1928	1934	1939
46	Wieluń	8 441	8 441	13 216	416	416	-	5 618	5 618	-
47	Wieruszów	6 000	6 000	6 000	3 000					
48	Wierzbie	1 360	1 380	1 997	-	-	-	10	10	10
49	Wierzchlas	3 600	3 600	4 795	16	16	16	75	75	75
50	Wójcin	2 700	2 700	2 850	-	-	-	10	10	1
51	Żdźary	1 371	1 371	1 679	-	-	36	-	-	-
52	Żytniów	3 850	3 805	6 356	-	-	6	45	45	1

ŹRÓDŁO: *Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis częstochoviensis pro anno Domini 1928*, Częstochoviae 1928, 37-43, 46-47, 68-71, 79-91; *Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis częstochoviensis pro anno Domini 1934*, Częstochoviae 1934, 42-45, 50-52, 76-79, 87-99; *Katalog kościołów i duchowieństwa diecezji częstochowskiej na rok 1939*, Częstochowa 1939, 47-51, 56-57, 86-89, 100-113.

Ze względu na rozległość zagadnienia zostanie pominięta w opracowaniu kwestia największej wspólnoty wyznaniowej powiatu, czyli Kościoła katolickiego, gdyż przekracza ona ramy artykułu i stanowi osobny przedmiot badań. W artykule zostaną zaprezentowane wspólnoty niekatolickie w powiecie wieluńskim w okresie II Rzeczypospolitej, a więc ewangelickie, prawosławne i żydowskie.

Duży wkład w opracowanie wyznania ewangelicko-augsburskiego mogłyby wnieść z pewnością archiwalia zabezpieczone w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, zebrane w zespole *Konsystorz Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie*. Zawierają one m.in. okólniki w sprawie wyboru pastora, podanie o mianowanie pastora, wykazy kwartalne dla Urzędu Stanu Cywilnego, dokumenty parafialne i dotyczące szkolnictwa, korespondencję nt. budowy kościołów, upoważnienia, raporty wieluńskiej parafii, prośbę o zwolnienie z obowiązków pastora, protokół odbiorczy parafii i korespondencję prywatną. Niestety, wszystkie jednostki z zespołu dotyczące parafii ewangelickiej w Wieluniu znajdują się w złym stanie zachowania. W znacznym stopniu są nadpalone oraz wymagają specjalistycznej konserwacji, co uniemożliwia przeprowadzenie w nich kwerendy. Materiały te są traktowane jako nieudostępniany zabytek aktowy.

Tematyka wyznań religijnych powiatu wieluńskiego w okresie II Rzeczypospolitej była już podejmowana przez badaczy tego regionu, a zwłaszcza w publikacjach prof. Tadeusza Olejnika i mgr. Jana Książka w monografiach Wielunia i poszczególnych gmin powiatu, jednak dotychczas nie poświęcono jej osobnego opracowania⁴.

1. Sytuacja prawna związków wyznaniowych w II Rzeczypospolitej

W okresie zaborów Kościół katolicki stał się jedyną instytucją polską, która przeciwstawiała się polityce wynaradawiania. Wpłynęło to na ogromne umocnienie jego autorytetu wśród społeczeństwa⁵. W dniu 6 maja 1919 r. została rozpoczęta debata parlamentarna nad rządowym projektem konstytucji. Wkrótce ujawniły się rozbieżności pomiędzy prawicowymi a lewicowymi stronnictwami Sejmu Ustawodawczego. Projekt konstytucji złożony w dniu 27 maja 1919 r. przez Związek Parlamentarny Polskich Socjalistów zakładał rozdział związków wyznaniowych i państwa. Z kolei projekt zgłoszony w dniu 30 maja 1919 r. przez Związek Ludowo-Narodowy przewidywał ściśle powiązanie państwa z Kościołem, w tym uprzywilejowaną pozycję Kościoła katolickiego. Ostatecznie projekt konstytucji w części poświęconej stosunkom wyznaniowym wprowadzał zasadę wolności sumienia i wyznania, która miała być ograniczona obowiązującym ustawodawstwem państwowym. Związki wyznaniowe zostały podzielone na prawnie uznane i nieuznane, zaś Kościół katolicki zajmował naczelne miejsce wśród innych wyznań⁶.

⁴ T. OLEJNIK, *Wieluń. Dzieje miasta 1793–1945*, 210-215; J. KSIĄŻEK, *W Polsce Odrodzonej (1918-1939)*, w: *Monografia gminy Mokrsko*, red. T. Olejnik, Wieluń 2004, 268-274; TENŻE, *W Polsce Odrodzonej (1918-1939)*, w: *Monografia gminy Ostrówek*, red. T. Olejnik, Wieluń 2006, 179-184; TENŻE, *W Polsce Odrodzonej (1918-1939)*, w: *Monografia gminy Czarnożyły*, red. Z. Włodarczyk, Czarnożyły 2009, 275-278; TENŻE, *W Polsce Odrodzonej (1918-1939)*, w: *Monografia gminy Osjaków*, red. J. Książek, Wieluń 2012, 325-332; TENŻE, *W Polsce Odrodzonej (1918-1939)*, w: *Monografia gminy Wierzchlas*, red. Z. Włodarczyk, Wierzchlas 2014, 269-272; T. OLEJNIK, *Czasy nowożytny. Praszka w XIX i XX wieku*, w: *Nad Górną Prosną. Monografia Praszki*, red. T. Krzemiński, Łódź 1999, 316-317; J. KSIĄŻEK, *Powiat wieluński w latach 1918-1939*, RW 1 (2001), 111-174.

⁵ K. KRASOWSKI, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne*, Warszawa – Poznań 1988, 43.

⁶ Tamże, 48-51; W. WÓJCIK, *Konkordat polski z 1925 r. Próba oceny*, w: *Kościół w II Rzeczypospolitej*, red. Z. Zieliński – S. Wilk, Lublin 1980, 18-19.

Ostatecznie uchwalona konstytucja II Rzeczypospolitej w dniu 17 marca 1921 r. zawierała kilkanaście artykułów wyznaniowych. Artykuł 111 konstytucji gwarantował wszystkim obywatelom prawo wolności wyznania z zagwarantowaniem publicznego i prywatnego wykonywania praktyk religijnych. Artykuły 113-116 regulowały położenie prawne związków wyznaniowych. Organizacje religijne zostały podzielone na prawnie uznane, które posiadały autonomię wewnętrzną, i nieuznane przez państwo. Autonomia uznanych prawnie związków wyznaniowych polegała na prawie do zbiorowego i publicznego odbywania nabożeństw, samodzielnego decydowania o sprawach wewnętrznych, posiadania i nabywania majątku ruchomego i nieruchomości oraz zarządzania nimi, prowadzenia fundacji, działalności dobroczynnej i naukowej. Działalność ta nie mogła jednak stać w sprzeczności z ustawami państwowymi. Artykuł 114 uznawał naczelne stanowisko Kościoła katolickiego wśród równouprawnionych wyznań. Mógł on rządzić się swoimi prawami, jednak szczegółowe ustalenia pozycji prawnej Kościoła miały zostać uregulowane po podpisaniu konkordatu ze Stolicą Apostolską. Podobnie inne związki wyznaniowe mogły funkcjonować na podstawie własnych przepisów, o ile nie stały one w sprzeczności z ustawodawstwem państwowym. Stosunek państwa do tych wspólnot wyznaniowych miał zostać uregulowany na podstawie ustaw po porozumieniu z prawnymi reprezentantami związków (art. 115). Artykuł 116 ustalał warunki uznania nowych lub dotąd prawnie nieuznanych związków, o ile nie stałyby one w sprzeczności z panującym w państwie porządkiem publicznym i obyczajowością. Artykuł 120 wprowadzał natomiast obowiązkowe nauczanie religii dla dzieci i młodzieży poniżej osiemnastego roku życia, a kierownictwo i nadzór nad nim powierzono właściwemu związkowi wyznaniowemu z nadzorem szkolnych władz państwowych⁷. Prawa związków wyznaniowych, zawarte w konstytucji marcowej, zostały zagwarantowane także w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 23 kwietnia 1935 r.⁸

W okresie międzywojennym obok Kościoła katolickiego prawnie uznane przez państwo zostały następujące związki wyznaniowe: Karaimski Związek Religijny, Kościół Ewangelicko-Augsburski, Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, Muzułmański Związek Religijny, Wschodni Kościół Staroobrzędowy i Żydowski Związek Wyznaniowy.

⁷ K. KRASOWSKI, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej*, 54-55; H. ŚWIĄTKOWSKI, *Wyznaniowe prawo państwowe*, Warszawa 1962, 10.

⁸ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U.), 1935 nr 30, poz. 227.

Pozostałe nie uzyskały prawnego uznania, mimo że wobec niektórych trwały prace, które nie zostały jednak ukończone przed wybuchem II wojny światowej⁹.

W powiecie wieluńskim w okresie II Rzeczypospolitej obok Kościoła katolickiego swoje instytucje wyznaniowe posiadały: Kościół Ewangelicko-Augsburski, Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny i Żydowski Związek Wyznaniowy.

1.1. Kościół Ewangelicko-Augsburski

Kościół ewangelicko-augsburski w II Rzeczypospolitej funkcjonował na terenie siedmiu województw, tworząc diecezje: warszawską, płocką, kaliską, piotrkowską, lubelską, wołyńską, śląską i wielkopolską, które łącznie obejmowały 117 parafii i 40 filii. Do Kościoła przynależało ok. 500 000 wiernych wraz ze 195 duchownymi¹⁰. Nowy porządek społeczny w wolnym państwie wymagał także od Kościoła ewangelicko-augsburskiego dostosowania pod względem prawnym i organizacyjnym do ówczesnych realiów. Jednak warunki zarówno duchowe, jak i materialne, w których miały dokonywać się zmiany, były bardzo złe. Parafie poniosły ogromne szkody, a także wielu prywatnych wyznawców straciło swoją własność w wyniku działań wojennych¹¹. W czasie wieloletnich ustaleń, dotyczących ustawy o stosunku państwa do Kościoła ewangelicko-augsburskiego, nie udało się wypracować jej ostatecznego kształtu. Dopiero w dniu 25 listopada 1936 r. uchwalono projekt dekretu, który następnie został podpisany przez prezydenta Ignacego Mościckiego¹².

W dniu 17 grudnia 1936 r. Rada Ministrów zatwierdziła statut wewnętrzny Kościoła. Zgodnie z dekretem Kościół ewangelicko-augsburski korzystał w sprawach wewnętrznych z pełnej wolności, ograniczonej jedynie obowiązującym ustawodawstwem. Ogólne kierownictwo nad sprawami wyznania sprawował biskup, będący jednocześnie prezesem konsystorza. Kandydaturę na ten urząd na wniosek konsystorza zatwierdzał prezydent. Synod spełniał władzę ustawodawczą w Kościele i był zwoływany co najmniej raz na trzy lata przez prezesa konsystorza w porozumieniu z ministrem wyznań. Naczelnym organem wykonaw-

⁹ T. LANGER, *Nierzyskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce*, „Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny” 2 (1966), 31-50.

¹⁰ K. KRASOWSKI, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej*, 206.

¹¹ W. GASTPARY, *Z dziejów Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Polsce w latach 1918-1939*, w: *Kościół w II Rzeczypospolitej*, 175.

¹² Dz. U., 1936 nr 88, poz. 613.

czym został konsystorz, składający się z prezesa, wiceprezesa i sześciu radców, którzy byli wybierani przez synod. Kościół jako całość, a także poszczególne jego jednostki administracji terytorialnej, posiadały osobowość prawną. Władze państwowe zobowiązały się do udzielania mu pomocy w zakresie egzekwowania zarządzeń organów kościelnych, przestrzegania obowiązku nauki religii w szkołach utrzymywanych w całości lub w części przez państwo i instytucje samorządowe¹³ oraz corocznego dotowania z budżetu wydatków osobowych i rzeczowych, które ponosiło wyznanie. Wszystkim parafiom i filiom pozostawiono od 10 do 25 ha gruntów. Jednocześnie interesy państwa miały zabezpieczać postanowienia o niezależności Kościoła od władz zagranicznych i zaprowadzeniu w nim języka polskiego jako urzędowego. Rozporządzanie majątkiem zarówno ruchomym, jak i nieruchomościami oraz tworzenie nowych jednostek organizacyjnych zostało uzależnione od zgody władz państwowych w przypadku, gdy wymagało to finansowania ze środków skarbu państwa. Konsystorz na żądanie ministra miał obowiązek przedstawić wykazy i sprawozdania z posiedzeń synodu. Wojewodowie otrzymali prawo wnoszenia zastrzeżeń do kandydatur na stanowiska: proboszcza, diakona i adiunkta oraz mogli wnioskować o usunięcie duchownych z pełnionych urzędów, jeśli prowadzili oni działalność sprzeczną z interesami państwa. W przypadku sporu o obsadę personalną, ostateczną decyzję podejmował minister wyznań po uzyskaniu opinii prezesa konsystorza¹⁴.

1.2. Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny

Uregulowanie sytuacji prawnej Cerkwi Prawosławnej w Polsce mogło się dokonać po określeniu stosunków z patriarchatem moskiewskim, będącym najwyższym zwierzchnikiem Cerkwi w granicach byłej Rosji. Władze państwowe opowiadały się za uniezależnieniem Kościoła prawosławnego w Polsce od Cerkwi rosyjskiej na drodze utworzenia autokefalii. Była to naczelną zasadą polityki wyznaniowej II Rzeczypospolitej po latach ingerencji państw ościennych w wewnętrzną politykę państwa pod pretekstami religijnymi¹⁵.

¹³ K. KRASOWSKI, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej*, 231; J. SOB CZAK – M. GOLDA-SOB CZAK, *Problem rejestracji kościołów i związków wyznaniowych w polskim systemie prawnym*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 3 (2012), 57.

¹⁴ K. KRASOWSKI, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej*, 232.

¹⁵ Tamże, 114.

Pewną autonomię Cerkiew polska uzyskała po utworzeniu przez patriarchę moskiewskiego Tichona egzarchatu, będącego formą przejściową na drodze do autokefalii. Następnie uchwałą synodu rosyjskiej Cerkwi z 14/27 stycznia 1922 r. zatwierdzono statut wewnętrzny Kościoła prawosławnego w Polsce, który został przesłany do egzarchy Jerzego Jaroszewskiego. Wkrótce w dniu 30 stycznia 1922 r. wydano konsultowane z polskimi hierarchami w trakcie I soboru biskupów (28-30 I 1922 r.) rozporządzenie ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego o nazwie: *Tymczasowe przepisy o stosunku rządu do Kościoła prawosławnego w Polsce*. Były to zgodnie z nazwą uregulowania przejściowe do czasu uchwalenia ustawy normującej stosunki państwa i Cerkwi¹⁶.

Prawną reprezentację wyznania prawosławnego stanowił sobór uznanych przez rząd biskupów diecezjalnych pod przewodnictwem egzarchy. Państwo zatwierdzało kandydatów na urzędy cerkiewne. Wprowadzono obowiązkowy język polski w korespondencji urzędowej oraz w prowadzeniu akt stanu cywilnego i wykładów w seminariach duchownych. Do czasu uregulowań dotyczących uposażenia duchowieństwa prawosławnego w odpowiednich ustawach, pobory dla biskupów i konsystorzy były wypłacane ze skarbu państwa. Ponadto zagwarantowano naukę religii w szkołach publicznych w języku ojczystym uczniów¹⁷.

W maju 1922 r. aresztowano pod zarzutem działalności kontrrewolucyjnej patriarchę Tichona. W związku z tym sobór biskupów polskich zdecydował o niestosowaniu się do nakazów niekanonicznego Komitetu Kościelnego w Moskwie i o samodzielnym rozstrzygnięciu wszelkich spraw. Zgodnie z sugestią premiera i ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego Antoniego Ponikowskiego, wyrażającego stanowisko rządu, sobór w dniu 14 czerwca 1922 r. wprowadził autokefalię w Polsce¹⁸. Uroczyste jej ogłoszenie nastąpiło po długich sporach w dniu 17 września 1925 r. w soborze warszawskim w obecności delegata patriarchy ekumenicznego metropolity chalcedońskiego Joachima, metropolity sardyńskiego Germanosa, delegata patriarchy rumuńskiego bpa

¹⁶ M. ZYZYKIN, *Autokefalia i zasady jej zastosowania*, Warszawa 1931, 59; S.J. LANGROD, *O autokefalii prawosławnej w Polsce. Studium z zakresu polskiej polityki administracji wyznaniowej*, Warszawa 1931, 75.

¹⁷ K. KRASOWSKI, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej*, 117-118; S.J. LANGROD, *O autokefalii prawosławnej w Polsce*, 72-75; H.E. WYCZAWSKI, *Cerkiew prawosławna w II Rzeczypospolitej*, w: *Kościół w II Rzeczypospolitej*, 167.

¹⁸ K. KRASOWSKI, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej*, 122; M. PAPIERZYŃSKA-TUREK, *Problem autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce w latach 1918-1939*, „Euhemer – Przegląd Religioznawczy” 1 (1980), 59.

Nektara oraz przedstawiciele rządu i wszystkich diecezji prawosławnych w Polsce¹⁹.

Po długich konsultacjach i rozważaniu kolejnych projektów ustaw, w dniu 18 listopada 1938 r. prezydent Ignacy Mościcki podpisał dekret o stosunku państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego²⁰. Odtąd Cerkiew prawosławna uzyskała prawo swobodnego decydowania o własnych sprawach w granicach ustawodawstwa państwowego. Zwierzchnikiem Kościoła był wybierany przez sobór elekcyjny metropolita. Sobór generalny, składający się z episkopatu, przedstawiciele duchowieństwa i wiernych świeckich, stał się organem regulującym sprawy kościelne. Sprawy wykraczające poza kompetencje biskupów, podlegały rozstrzygnięciu przez sobór biskupów i jego organ wykonawczy, którym stał się sobór pod przewodnictwem metropolity. Minister wyznań mógł wnosić sprzeciw wobec kandydatów na urząd metropolity i biskupa diecezjalnego. Rozstrzygał on ponadto, po zasięgnięciu opinii metropolity, spory powstałe pomiędzy biskupami a wojewodami w sprawach obsady urzędów dziekana, proboszcza i wikariusza. Wojewoda mógł żądać ze względów politycznych usunięcia z zajmowanych urzędów diakonów, subdiakonów i psalmistów. Jednocześnie urzędy cerkiewne mogli sprawować jedynie polscy obywatele, a język polski stał się urzędowym językiem władz kościelnych. Cała Cerkiew, jak i biskupstwa, klasztory i świątynie, otrzymały osobowość prawną. W dniu 10 grudnia 1938 r. rząd zatwierdził statut wewnętrzny Cerkwi, w którym uregulowano kompetencje metropolity, biskupa diecezjalnego, zakres uprawnień soboru elekcyjnego, generalnego, synodu biskupów i zarządów diecezjalnych oraz sprawy dotyczące nauczania religii i sądownictwa kościelnego. Odtąd pod zarządem Cerkwi w Polsce znajdowało się ponad 52 200 ha gruntów oraz zwiększono dotacje budżetowe na wyznanie prawosławne²¹.

¹⁹ K. KRASOWSKI, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej*, 126; M. ZYZYKIN, *Autokefalia i zasady jej zastosowania*, 5-58; A. ŁOTOCKI, *Autokefalia. Zasady Autokefalii*, Warszawa 1932, 133-210.

²⁰ Dz. U., 1938 nr 88, poz. 597.

²¹ K. KRASOWSKI, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej*, 175-177; M. PAPIERZYŃSKA-TUREK, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989, 184-191; S. KIRYŁOWICZ, *Z dziejów prawosławia w II Rzeczypospolitej Polskiej. Niektóre problemy na tle polityki wyznaniowej państwa 1918-1939*, Warszawa 1985, 77-79; A. MIRONOWICZ, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005, 118-121; TENŻE, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, 550-552; TENŻE, *Cerkiew Prawosławna w II Rzeczypospolitej*, „Elpis”

Granice państwa polskiego ukształtowały się ostatecznie w 1922 r. Kościół prawosławny składał się wówczas z 5 diecezji, a największą terytorialnie była metropolitalna diecezja warszawska, obejmująca województwa: lubelskie, łódzkie, warszawskie, kieleckie, lwowskie, pomorskie, poznańskie, tarnopolskie, stanisławowskie i śląskie. Pod względem administracji kościelnej diecezja ta była podzielona na 7 dekanatów, w których znajdowały się 53 parafie i 11 filii, obsługiwanych przez 73 duchownych i 69 zespołów służby cerkiewnej (diakoni i psalmiści). W całej diecezji mieszkało 215 021 wyznawców prawosławia²².

1.3. Żydowski Związek Wyznaniowy

Największy niechrześcijański związek religijny w II Rzeczypospolitej stanowili żydzi, tworzący łącznie 818 gmin wyznaniowych, w których posługiwało ok. 1 600 duchownych. Już w 1916 r. niemieckie władze okupacyjne wydały rozporządzenie, obowiązujące na terenie Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego, obejmującego swym zasięgiem późniejsze województwa: warszawskie, łódzkie i część białostockiego. Zgodnie z tym dokumentem wszyscy żydzi tworzyli Towarzystwo Religijne, w skład którego wchodziły gminy małe, powiatowe i wielkie (tworzone w obrębie jednej lub kilku gmin politycznych). Posiadały one prawa korporacyjne i były podporządkowane Najwyższej Radzie Żydowskiej. Kompetencje gmin obejmowały: tworzenie życia religijnego, wychowywanie i kształcenie młodzieży, prowadzenie działalności społecznej i charytatywnej, zarządzanie majątkiem gminy oraz sprawowanie nadzoru nad synagogami oraz stowarzyszeniami i fundacjami żydowskimi. W skład zarządu gminy wchodził rabin oraz czterech członków, wyłanianych na drodze tajnych i bezpośrednich wyborów. Natomiast Najwyższa Rada Żydowska, która wykonywała prawa korporacyjne i reprezentująca Żydowskie Towarzystwo Religijne wobec władz państwowych, składała się z czterech świeckich i dwóch duchownych członków, wybieranych przez gminy powiatowe i wielkie w wyborach tajnych, oraz piętnastu przedstawicieli, powoływanych przez pełnomocników spośród przedstawicieli rad zarządów gmin wielkich²³.

20 (2018), 103-104.

²² A. MIRONOWICZ, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich*, 99-100; TENŻE, *Kościół prawosławny w Polsce*, 530-532.

²³ K. KRASOWSKI, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej*, 179-180.

Po odzyskaniu niepodległości w dniu 7 lutego 1919 r. został wydany dekret Naczelnika Państwa o zmianach w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich, który wprowadzał modyfikacje do rozporządzenia niemieckiego z 1916 r. Podkreślono w nim wyznaniowy charakter gmin żydowskich, a ich kompetencje sprowadzono do zadań wyłącznie religijnych, a mianowicie: utrzymywania rabinatu, synagog, kąpieli rytualnych i cmentarzy, dbania o religijne wychowanie młodzieży oraz zabezpieczenia dostaw koszernego mięsa. Możliwość tworzenia stowarzyszeń wyznaniowych ograniczono do większych gmin i wprowadzono wybory pięcioprzymiotnikowe. Nowością w stosunku do poprzedniego ustawodawstwa było prawo zatwierdzania przez ministra wyznań wyborów rabinów i członków Rady Religijnej – naczelnego organu Żydowskiego Związku Religijnego, oraz zatwierdzanie przez administrację państwową budżetów i uchwał zarządów gmin, nakładających na członków gmin przymusowe składki i opłaty²⁴.

W latach 1930-1931 wydano rozporządzenia ministra wyznań, które zwiększyły wpływ państwa na działalność gmin, m.in. w zakresie nadzorowania procedury wyborczej przez państwo (zatwierdzanie członków komisji wyborczych i komisji reklamacyjnych oraz list wyborczych) oraz przyznania wojewodom prawa do zatwierdzania uchwał zarządów gmin dotyczących wysokości składek i opłat oraz budżetów z możliwością dokonywania w nich istotnych zmian, a nawet nie zatwierdzenia ich, jeśli nie spełniały zadań ciążących na gminach wyznaniowych. Brak rozporządzenia o powołaniu naczelnego organu Żydowskiego Związku Religijnego, czyli Rady Religijnej, spowodował zwiększenie kompetencji ministra wyznań, który pełnił jej funkcje²⁵. Rozporządzenie Ministerstwa WRiOP z dnia 5 kwietnia 1928 r. *W sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 14 października 1927 r. o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województwa śląskiego* stwierdzało, że gminę wyznaniową żydowską stanowili mieszkańcy pojedynczej gminy politycznej lub kilku gmin

²⁴ Tamże, 182-184; M. RINGEL, *Ustawodawstwo Polski Odrodzonej o gminach żydowskich*, w: *Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, t. 2, red. I. Schiper – A. Tartakower – A. Haffika, Warszawa 1936, 244-248.

²⁵ K. KRASOWSKI, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej*, 188-189; P. BORECKI, *Uwagi o statusie prawnym wyznawców judaizmu na ziemiach polskich*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2 (2010), 69-80; J. MIERZWA, *Starostowie Polski międzywojennej. Portret zbiorowy*, Kraków 2012, 487-504.

w przypadku trudności finansowych. Gminy zostały podzielone na wielkie (powyżej 5 000 członków) i mniejsze. Władzę nad gminami mniejszymi sprawowały zarządy gmin, w skład których wchodziło czterech, a od 1931 r. ośmiu członków i rabin gminy. Pracami kahału kierował wybierany spośród członków przewodniczący. Gminami wielkimi kierował zarząd gminy, stanowiący organ wykonawczy, a także rada gminy, która spełniała funkcje ustawodawcze²⁶.

2. Parafia Ewangelicko-Augsburska w Wieluniu

Parafia Ewangelicko-Augsburska w Wieluniu należała do diecezji w Piotrkowie Trybunalskim. Jej początki sięgają przekazania kościoła pobernardyńskiego miejscowej wspólnotie ewangelickiej reskryptem Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 29 lipca 1820 r., podpisanym przez Stanisława Staszica²⁷. Następnie parafia została zatwierdzona przez Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w dniu 18 czerwca 1823 r.²⁸. W II Rzeczy-

²⁶ H. ŚWIĄTKOWSKI, *Wyznania religijne w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem ich stanu prawnego*, cz. 1: *Wyznania i związki religijne*, Warszawa 1937, 113-115; T. KAWSKI, *Funkcjonowanie struktur biurokratycznych gmin żydowskich centralnej i zachodniej Polski w latach 1918-1939*, w: *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. 1, red. A. Górak – I. Łuć – D. Magier, Lublin – Siedlce 2008, 503.

²⁷ ARCHIWUM PAŃSTWOWE W ŁODZI – ODDZIAŁ W SIERADZU (APŁOS), sygn. 108/337, 9.

²⁸ Obecność protestantów na ziemi wieluńskiej jest związana z początkami ruchu reformacyjnego. W okresie staropolskim istniały tam trzy główne ośrodki reformacji: pomiędzy Dankowem, Działoszynem a Parzymiechami, związany z rodem Kobyłańskich, na pograniczu Wieruszowa i Ostrzeszowa, będący własnością rodziny Tomickich i we wsi Parcice, należącej do rodzin kalwińskich do końca XVIII w. W Wieluniu już w XVII w. funkcjonował zbór reformowany, który jednak upadł po krwawych prześladowaniach protestantów po potopie szwedzkim. W 1811 r. na terenie powiatu wieluńskiego mieszkało 420 osób wyznania ewangelicko-augsburskiego i 5 osób wyznania ewangelicko-reformowanego. Pierwsza gmina ewangelicko-augsburska w Wieluniu powstała w 1820 r., gdy miejscowa wspólnota zdołała własną ofiarnością i nakładem pracy zorganizować do celów kultu przejęty od władz wojewódzkich kościół pobernardyński wraz z wyposażeniem, który miał zostać przekształcony w siedzibę zakładu przemysłowego. Pierwsze nabożeństwo w kościele odprawiono w dniu 14 grudnia 1821 r. Starania o utworzenie parafii były podejmowane w tym czasie także w Krzeczowie. Pierwszym pastorem parafii wieluńskiej został Samuel Bogumił Sachs, którego uroczysta instalacja odbyła się w dniu 28 marca 1824 r. w obecności przedstawicieli władz kościelnych i świeckich. Pełnił on obok obowiązków zwierzchnika gminy wyznaniowej także zadania urzędnika stanu cywilnego wobec wiernych nale-

pospolitej jej obszar pokrywał się z granicami powiatu wieluńskiego, z wyłączeniem gmin Kuźnica Grabowska i Skrzynki. Ponadto należały do niej następujące gminy z powiatu sieradzkiego: Barczew, Klonowa i Złoczew²⁹.

Sporządzone z wielką dokładnością spisy wszystkich rodzin przypisanych do wspólnoty pozwalają szczegółowo przedstawić stan liczebny zboru w dniu 15 marca 1931 r. Należało wówczas do niego 587 rodzin. Dokładna liczba parafian w tym czasie wynosiła 2744 osoby wyznania ewangelicko-augsburskiego, które mieszkały w następujących gminach (miejscowościach): Chotyń (Bolesławiec Kol., Kamionka, Koziółek, Wiewiórka), Czastary (Przywory), Dietrzkowice (Gola, Łubnice, Wójcin), Galewice (Chobanin, Ostrówek), Kamionka (Józefów, Popowice), Konopnica (Krzętle, Kuźnica Strobińska), Kielczygłów (Lipie), Kurów (Bugaj, Gaszyn, Kazimierz), Lututów (Augustynów, Chojny, Dymki, Dymki-Kozub, Huta, Kopaniny, Piaski, Przybyłów, Szustry), Mierzyce (Krzeczów, Mokre), Mokrsko (Kazimierz, Mątewki), Naramice (Brzozowiec, Dębina, Dobrosław, Janowice, Kłoniczki, Kopeć, Łyskornia, Rososz, Radomina, Swoboda, Świątkowice, Żurawin), Radoszewice (Borki, Czernicka Huta, Kuźnica Ługowska, Lipnik, Nowa Wieś, Osjaków, Pieńki Kol., Raducki Folwark, Zofia), Praszka (Kowale, Przedmość, Skotnica, Sołtysy), Rudniki (Żytniów), Siemkowice (Lipina, Łukomierz, Ożegów), Skomlin (Komorniki, Motyl, Ożarów, Stanisławów),

---

zących do wspólnoty. Ponadto sprawował on opiekę duszpasterską nad ewangelikami z Sieradza, którzy nie posiadali własnej parafii. Pracę w Wieluniu zakończył w 1842 r. Już od czasów pruskich wielu ewangelików mieszkało w Kochlewie, Kraszkowicach, Krzeczowie i Wierzchlesie. Mimo starań, nie udało się tam utworzyć osobnej parafii. W XIX w. funkcjonowała wspólnota ewangelicka w Janowie. Na przełomie XIX i XX w. liczyła ona 165 wyznawców. Prawdopodobnie w okresie rządów pruskich powstała także wspólnota ewangelików w Józefowie. Osiedlono wówczas kilka rodzin z Wirtembergii między wsiami: Wierzbie, Popowice i Grębień. W 1826 r. mieszkało w Józefowie 5 rodzin ewangelickich. Zob. Z. WŁODARCZYK, *Spoleczno-demograficzne okoliczności powstania parafii ewangelicko-augsburskiej w Wieluniu w początkach XIX w.*, RW 11 (2011), 28-30; W. GASTPARY, *Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII wieku do pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1977, 261-262; Z. WŁODARCZYK, *Pastor Samuel Bogumił Sachs (1800-1849)*, RW 6 (2006), 150-151; T. OLEJNIK, *Leksykon miasta Wielunia*, Wieluń 1996, 267, 392; P. PAWLAK, *Przyczynek do historii ewangelików w powiecie wieluńskim. Cmentarze ewangeliczne i stan ich zachowania*, „Na Sieradzkich Szlakach” 34 (2019) 1, 30-31; APŁOS, sygn. 108/337, 5; 108/1843, Sprawy wyznania ewangelicko-augsburskiego, brak paginacji.

²⁹ APŁOS, sygn. 108/1856, Pismo do Urzędu Wojewódzkiego Wydział Administracyjny w Łodzi z dn. 19 stycznia 1933 r., brak paginacji.

Skrzynno (Dymek, Dobroszyny, Janów, Milejów, Niemierzyn, Okalew, Ostrówek, Staropole-Marynka), Sokolniki (Kąty, Malanów, Mieleszynek, Tyble), Starzenice (Kraszkowice, Sieniec, Widoradz), Wydrzyn (Gromadzice, Niedzielsko, Platoń), Wieruszów, Wieluń³⁰. W 1939 r. członkowie wieluńskiej parafii mieszkali w 93 miejscowościach, a największa ich liczba mieszkała w Walichnowach, Rychłolicach, Dzietrzkowicach i Wolnicy Grabowskiej³¹.

W 1933 r. liczba parafian ze zboru ewangelicko-augsburskiego w Wieluniu wynosiła ok. 3000 osób, z których ok. 2000 wiernych mieszkało na terenie powiatu wieluńskiego. Pozostali wierni należący do parafii przebywali na terenie powiatu sieradzkiego. Pod względem narodowościowym do wspólnoty ewangelickiej przynależało w powiecie wieluńskim ponad 1 800 Polaków i 200 Niemców oraz w powiecie sieradzkim 200 Polaków i 800 Niemców. Około 120 parafian posługiwało się językiem niemieckim i byli to głównie ludzie starsi. Natomiast młodszy parafianie używali już tylko języka polskiego³².

W 1920 r. w Wieluniu mieszkały 162 osoby wyznania ewangelicko-augsburskiego³³. Natomiast w 1921 r. na terenie obecnej gminy Wierzchlas mieszkało 97 ewangelików, a w 1925 r. w Krzeczowie 30 ewangelików³⁴. W 1921 r. w gminie Skrzynno było 328 osób wyznania ewangelicko-augsburskiego. Zajmowali się oni głównie rolnictwem i rzemiosłem. Wilhelm Metz był właścicielem młyna wodnego w Skrzynnie³⁵.

W dniu 1 lipca 1913 r. pastorem parafii ewangelicko-augsburskiej w Wieluniu został ks. Robert Ludwik Haefke, urodzony 2 listopada 1886 r. w Kleszczowie. Jego staraniem przeprowadzono remont kościoła i budynku parafialnego oraz ogrodzono kościół murowanym parkanem. Zmarł 18 stycznia 1920 r. w Wieluniu. Proboszczem parafii od 1919 r. został ks. Henryk Wendt, który spełniał posługę samodzielnie, bez pomocy wikariusza. Urodził się on 7 maja 1886 r. w Nowosolnej, w po-

³⁰ APŁOS, sygn. 108/1843, 8-17.

³¹ Z. WŁODARCZYK, *Spoleczno-demograficzne okoliczności*, 27-33.

³² APŁOS, sygn. sygn. 108/337, 6; 108/1856, Pismo pastora Parafji Ewangelicko-Augsburskiej Wieluńskiej z dn. 14 września 1933 r., brak paginacji.

³³ T. OLEJNIK, *Wieluń. Dzieje miasta*, 212; P. PAWLAK, *Przyczynek do historii ewangelików w powiecie wieluńskim*, 32.

³⁴ Z. WŁODARCZYK, *Wierzchlas i okoliczne miejscowości w latach 1815-1914*, w: *Monografia Gminy Wierzchlas*, 242-247; J. KSIĄŻEK, *W Polsce Odrodzonej (1918-1939)*, w: *Monografia gminy Wierzchlas*, 271-272.

³⁵ P. PAWLAK, *Przyczynek do historii ewangelików w powiecie wieluńskim*, 31.

wiecie łódzkim. Mimo niemieckich korzeni deklarował przynależność państwową i narodowość polską. Po studiach teologicznych we Wrocławiu i Dorpacie, i przyjęciu święceń w dniu 1 kwietnia 1917 r. w kościele św. Michała w Moskwie, został adiunktem parafii holenderskiej przy tym kościele, a następnie po złożeniu odpowiednich egzaminów został skierowany przez superintendenta Walligeroda do samodzielnej pracy w parafii. Wkrótce jednak zachorował na gruźlicę i podjął leczenie w Finlandii i w Zakopanem. W 1919 r. rozpoczął gorliwą pracę duszpasterską w wieluńskiej parafii. Najpierw w okresie międzywojennym był atakowany przez senatora Utte, przywódcę kolonistów niemieckich, próbującego podporządkować parafię ewangelicko-augsburską swoim wpływom, a następnie w 1939 r. został uwięziony i przesładowany w obozie w Radogoszczu z powodu odmowy przyjęcia obywatelstwa niemieckiego. W czasie II wojny światowej wraz z całą rodziną prowadził działalność konspiracyjną. Po wyzwoleniu Wielunia powrócił na swoją placówkę duszpasterską i podjął dzieło odbudowy zniszczonego kościoła. Poprzez swoją postawę i troskę o dobre relacje pomiędzy katolikami a ewangelikami uzyskał powszechny szacunek wśród mieszkańców Wielunia. Zmarł 15 lutego 1970 r. i został pochowany na cmentarzu ewangelickim w Wieluniu³⁶.

Pod zarządem parafii wieluńskiej znajdowały się następujące świątynie: w Janowie (gm. Skrzywno), w Krzeczowie (gm. Mierzyce), w Marianowie (gm. Majaczewice, pow. sieradzki), w Wieluniu i w Wolnicy Grabowskiej (gm. Majaczewice, pow. sieradzki). Kościół parafialny mieścił się przy ul. Ewangelickiej 1 w Wieluniu. Była to główna świątynia parafialna, murowana, pochodząca z II połowy XVII w., należąca wcześniej do sióstr bernardynek, które zostały wysiedlone do kościoła popaulińskiego na przedmieściu Wielunia. Został on wyremontowany w 1820 r. staraniem parafian. W 1914 r. zakupiono nowe dzwony ze środków własnych parafii³⁷. Niestety już w 1918 r. wojska niemieckie zabrały jeden z dzwonów o wartości 5000 rb. w obecności pastora Roberta Haefkego, bez wystawienia żadnego kwitu rek wizycyjnego. Ponadto zarekwirowano wówczas cynowe piszczałki do organów o wartości 700 rb., przy czym zapłacono za nie 80 mk, czyli równowartość 37 rb. i 4 kop. Łącznie parafia ewangelicko-augsburska w Wieluniu poniosła

³⁶ APŁOS, sygn. 108/337, 13; T. OLEJNIK, *Leksykon miasta Wielunia*, 101, 327-328; TENŻE, *Wieluń. Dzieje miasta*, 212.

³⁷ APŁOS, sygn. 108/337, 6-9.

straty na kwotę 5663 rb. 96 kop.³⁸ W karcie rejestracyjnej z 1 stycznia 1928 r. stan techniczny świątyni parafialnej został określony jako „względny”³⁹.

Kościół murowany w Krzeczowie pełnił funkcję drugiego kościoła parafialnego. Pierwotnie znajdowała się tam świątynia drewniana, jednak w 1859 r. została przebudowana przez ówczesnego właściciela dóbr Krzeczów – Wilhelma Bergemana na świątynię ceglano-kamienną. W 1927 r. została ona wyremontowana dzięki dobrowolnym składkom parafian. W karcie rejestracyjnej z 1 stycznia 1928 r. stan techniczny świątyni został określony jako dobry. Nie była ona, podobnie jak kościół w Wieluniu, wpisana do rejestru zabytków⁴⁰.

W Janowie znajdowała się drewniana kaplica publiczna, która została wybudowana w 1871 r. ze składek miejscowych ewangelików. W karcie rejestracyjnej z 1 stycznia 1928 r. jej stan techniczny został określony jako „względny”. W miejscowości Marianów wzniesiono murowaną kaplicę w 1855 r. staraniem parafian. Została ona gruntownie odremontowana w 1925 r. z dobrowolnych składek. W karcie rejestracyjnej z 1 stycznia 1928 r. jej stan techniczny został określony jako dobry. Natomiast w Wolnicy Grabowskiej znajdowała się drewniana kaplica publiczna, wybudowana ok. 1800 r. dzięki staraniom mieszkańców. Po 1900 r. przeprowadzono jej remont z dobrowolnych składek miejscowych wiernych. W karcie rejestracyjnej z 1 stycznia 1928 r. stan techniczny kaplicy został określony jako dobry. Zarówno kościoły, jak i kaplice nie zostały wpisane do rejestru zabytków⁴¹.

Parafia wieluńska posiadała ponadto ziemie kościelne, znajdujące się w Wieluniu, w Janowie i w Wolnicy Grabowskiej przy miejscowej kaplicy. Były to grunty orne oraz plac z ogrodem, a także ziemia o powierzchni 16 morgów w miejscowości Swoboda Świątkowicka, użytkowana przez miejscową szkołę powszechną. Własnością parafii były także budynki kościelne znajdujące się w Wieluniu – jeden mieszkalny i trzy gospodarcze, i w Janowie – jeden mieszkalny i jeden gospodarczy. Dwa z nich, znajdujące się w Wieluniu, były murowane, pozostałe zaś były drewniane⁴².

³⁸ APŁOS, sygn. 2498, Akt No 43532, brak paginacji.

³⁹ APŁOS, sygn. 108/337, 9.

⁴⁰ APŁOS, sygn. 108/337, 9-10.

⁴¹ APŁOS, sygn. 108/337, 10-13.

⁴² APŁOS, sygn. 108/337, 6-7.

W parafii funkcjonowały Kolegium Kościelne, które tworzyli członkowie wybierani na 4-letnią kadencję, oraz Dozór Cmentarny, który zajmował się zarządaniem ewangelickich cmentarzy⁴³.

TABELA NR 3

WYKAZ CZŁONKÓW RADY PARAFIALNEJ PARAFII EWANGELICKO-AUGSBURSKIEJ W WIELUNIU W LATACH 1934-1938

Lp.	Imię i nazwisko	Wiek	Zawód	Miejsce zamieszkania
1	Edmund Janecki	39 lat	Rzeźnik	Wieluń
2	Aleksander Ketner	52 lat	Rolnik	gm. Majaczewice
3	Karol Majer	51 lat	Rolnik	Marynka, gm. Skrzynno
4	Roman Praczn	39 lat	Rolnik	Kazimierz, gm. Kurów
5	Wilhelm Wątroba	40 lat	Rolnik	Józefów, gm. Kamionka
6	Henryk Zychła	36 lat	Fryzjer	Wieluń
7	ks. Henryk Wendt członek z urzędu	52 lat	proboszcz parafii w Wieluniu	Wieluń

ŹRÓDŁO: APŁOS, sygn. 108/337, 4.

Członkami rady kościelnej parafii ewangelicko-augsburskiej w Wieluniu w kwietniu 1939 r. zostali wybrani mieszkańcy Wielunia: Edmund Janecki i Henryk Zychła oraz z Niemierzyna Adolf Cierpka, z Kazimierza Roman Praczn, Wilhelm Wątroba z Józefowa, Karol Helman z Niedzielska, Adam Moryc z Rososzy, Robert Wurch z Piasków Luterskich i Michał Cieślak – nauczyciel szkoły powszechnej w Komornikach⁴⁴.

Parafia ewangelicko-augsburska w Wieluniu przygotowywała projekty dochodów i wydatków na okres 3 lat. W latach 1931-1933 budżet obejmował przychody w wysokości 16 167 zł 45 gr, a także wydatki na tym samym poziomie. W parafii byli zatrudnieni: kantor, który otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 1440 zł w planie trzyletnim, zakrystianin – z uposażeniem w wysokości 840 zł, kasjer, który otrzymywał ok. 500 zł.

⁴³ APŁOS, sygn. 108/337, 6; 108/1843, 6.

⁴⁴ APŁOS, sygn. 108/337, 3.

Pastor natomiast otrzymywał od parafii uposażenie w wysokości 7200 zł w ciągu 3 lat. Rozchody obejmowały ponadto: wino i komunikanty, które kosztowały rocznie ok. 300 zł, podatki od nieruchomości kościelnych – 150 zł i wydatki kancelaryjne – 200-330 zł. Ponadto kolegium kościelne otrzymywało 5000 zł na nieprzewidywane wydatki oraz utrzymanie kościoła, a do dyspozycji konsystorza pozostawało 400 zł⁴⁵.

Przychody parafii obejmowały jednorazowe ofiary dobrowolne, składane z okazji obrzędów religijnych oraz na tacę i do skarbon kościelnych. W planie trzyletnim stanowiły one dochód w wysokości 1500 zł. Ponadto pobierano od parafian składkę posiłkową na uzupełnienie funduszu do pokrycia wydatków etatowych w wysokości ok. 10 000 zł oraz ofiary składane za posługi religijne, opłaty za akty i wypisy z ksiąg stanu cywilnego (*iura stolae*), które wносиły do budżetu 4500 zł. Natomiast korzyści z użytkowania gruntu wynosiły 100 zł⁴⁶.

Pod projektem etatu podpisy poświadczające prawdziwość wykazanych w nim przychodów i rozchodów składali: pastor oraz członkowie Kolegium Kościelnego wraz z sołtysami i członkami Dozoru Cmentarnego. Następnie projekt etatu z odwołaniem się do opinii, udzielonej w protokole objaśniającym, był przesyłany przez pastora do starosty powiatowego wieluńskiego w celu jego poświadczenia. Później plan etatu trafiał do wojewody łódzkiego oraz Konsystorza Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie, który własnoręcznym podpisem i pieczęcią sygnował informację o braku przeszkód do zatwierdzenia projektu. Ostatecznie plan finansowy zatwierdzał i podpisywał dyrektor departamentu w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W dniu 15 lipca 1931 r. projekt etatu zatwierdził dyrektor Franciszek Potocki⁴⁷.

Protokół objaśniający do projektu etatu każdorazowo sporządzano w czasie zebrania parafialnego. Zawierano w nim pozycje dotyczące przychodów i rozchodów, które uległy zmianie względem projektu etatu z poprzednich lat. Protokół potwierdzano następnie pieczęciami proboszcza, Kolegium Kościelnego i Dozoru Kościelnego wieluńskiej parafii oraz podpisami proboszcza i członków wymienionych gremiów⁴⁸.

Wysokość składki posiłkowej, składanej przez parafian zboru ewangelicko-augsburskiego w Wieluniu, była uzależniona od stanu zamożności wiernych. Osoby posiadające największą ilość mórg ziemi uprawnej miały

⁴⁵ APŁOS, sygn. 108/1843, 3-5.

⁴⁶ APŁOS, sygn. 108/1843, 5.

⁴⁷ APŁOS, sygn. 108/1843, 3-8, 18.

⁴⁸ APŁOS, sygn. 108/1843, 7.

wyznaczoną najwyższą stawkę podatku w przeliczeniu na członka rodziny. Przykładowo rodzina utrzymująca się z 1 morgi ziemi płaciła 3 zł od osoby. Natomiast najwyższa składka posiłkowa w 1931 r. wyniosła 200 zł od osoby. Zdarzały się ponadto przypadki całkowitego zwolnienia z uiszczania składek, jeżeli sytuacja materialna rodziny była bardzo trudna⁴⁹.

W przypadku nieuregulowania należnych składek kościelnych, starosta na prośbę pastora kierował do wójtów pisemną prośbę o bezzwłoczne ściągnięcie należności na rzecz parafii. W 1931 r. takie pisma zostały skierowane do wójtów następujących gmin: Bolesławiec, Chotyń, Lututów, Naramice i Skrzywno. Zdarzały się przypadki zalegania niektórych osób z regulowaniem składek nawet w ciągu kilku lat. W 1930 r. zaległości posiadało 21 rodzin, głównie z gmin Naramice i Skrzywno, przy czym niektóre zadłużenia sięgały nawet 6 lat wstecz. Zadłużenie parafian nie zawsze było spowodowane brakiem środków materialnych. Jeden z mieszkańców gminy Lututów, który nie regulował zobowiązań wobec parafii od 6 lat, znajdował się w bardzo dobrej sytuacji finansowej, mimo iż w tym czasie sprzedał część swojej posiadłości. W przypadku długoletnich opóźnień w ściąganiu należności, starosta przysyłał odpowiednie pisma ponagląjące do wójtów, którzy starali się wykonywać zawarte w nich zalecenia. Niekiedy jednak urzędy gminne prosiły o dodatkowe informacje na temat zadłużonych parafian, np. dotyczące wysokości składek w konkretnych przypadkach. W latach 1931-1933 składką posiłkową było objętych 584 wiernych z całej parafii⁵⁰. Wśród nich było 68 rodzin ewangelickich z gminy Skrzywno i 30 osób z Józefowa w gminie Kamionka⁵¹.

3. Wspólnoty prawosławne

Ośrodki prawosławne na ziemi wieluńskiej mieściły się w Chróście, Praszce i Wieluniu. W Wieluniu przy ul. Palestranckiej została wybudowana w 1852 r. cerkiew prawosławna, której nadano tytuł św. Włodzimierza. W 1898 r. ze względu na jej niewielkie rozmiary powołano Komitet Budowy Cerkwi w Wieluniu. Nowa świątynia miała służyć urzędnikom sześciu urzędów celnych, żołnierzom stacjonującego w Wieluniu Piątego Dońskiego Pułku Kozaków oraz prawosławnym mieszkańcom miasta i powiatu. Została ona wybudowana w latach

⁴⁹ APŁOS, sygn. 108/1843, 8-17.

⁵⁰ APŁOS, sygn. 108/1843, 4-16, 19-25.

⁵¹ APŁOS, sygn. 108/1843, 4-16, 19-25; P. PAWLAK, *Przyczynek do historii ewangelików w powiecie wieluńskim*, 30-31.

1900-1902 na terenie ogrodu miejskiego o powierzchni 2600 m² przy ul. Krakowskie Przedmieście i nadano jej wezwanie Przenajświętszej Bogarodzicy Maryi. Po wybuchu I wojny światowej i wyjściu wojsk rosyjskich z ziemi wieluńskiej, cerkiew opustoszała. Jednak w 1931 r. w Wieluniu przebywał duchowny prawosławny Mikołaj Tomecki, który ją użytkował i spełniał posługę wobec miejscowej wspólnoty. W okresie II Rzeczypospolitej podjęto starania w Ministerstwie WRiOP o wykupienie opustoszałej świątyni za zgodą archireja warszawskiego. W 1934 r. Sejmik Powiatowy dokonał jej zakupu wraz z placem za cenę 5000 zł, a następnie zaadaptowano ją do potrzeb muzeum regionalnego⁵².

W zamian za sprzedaż cerkwi wyznawcy prawosławia w Wieluniu otrzymali pomieszczenie na dom modlitwy. Po likwidacji samodzielnej parafii w Wieluniu, należeli oni do parafii w Łodzi. Wówczas do Wielunia raz bądź dwa razy w roku przyjeżdżał pop prawosławny na prośbę kilku rodzin prawosławnych, aby odprawiać dla nich nabożeństwa⁵³.

W Praszce z miejscowej świątyni prawosławnej korzystali urzędnicy komory celnej i straży granicznej⁵⁴. Cerkiew istniała tam z pewnością przed 1888 r. Wcześniej od 1865 r. przebywał w Praszce proboszcz Wasilij Iwanowicz Gulanicki, a przed nim od grudnia 1851 r. do 1852 r. ten urząd pełnił Onufrij Liniewicz⁵⁵. Następnie po wybudowaniu cerkwi garnizonowej w Wieluniu w 1852 r. wierni prawosławni z Praszki udawali się na nabożeństwa do Wielunia i korzystali z posług religijnych tamtejszej świątyni⁵⁶.

Kaplica prawosławna funkcjonowała także w Chróscinie, w gminie Chotynin, jednak z powodu malejącej liczby wyznawców została ona przekazana na podstawie spisane go protokołu na tymczasowe użytkowanie przez duchowieństwo rzymskokatolickie. W dniu 27 kwietnia 1931 r. w tej sprawie wypowiedziało się Ministerstwo WRiOP na wniosek Ministerstwa Rolnictwa, nie zgłaszając żadnych zastrzeżeń⁵⁷.

⁵² APŁOS, sygn. 108/1844, Pismo do Urzędu Wojewódzkiego, Wydziału Administracyjnego w Łodzi z dn. 4 lutego 1931 r., brak paginacji; Wykaz ziem cerkiewnych, brak paginacji.

⁵³ T. OLEJNIK, *Muzeum Ziemi Wieluńskiej w Wieluniu: dzieje, zbiory, działalność (1964-1984)*, Warszawa – Łódź 1987, 11; APŁ, sygn. 2532, 48, 70; J. KSIĄŻEK, *Powiat wieluński w latach 1918-1939*, RW 1 (2001), 120.

⁵⁴ T. OLEJNIK, *Czasy nowożytne*, 316.

⁵⁵ K. LATAWIEC, *Duchowieństwo cerkwi prawosławnych resortu celnego i straży granicznej w Królestwie Polskim w latach 1851-1914*, „Res Historica” 37 (2014), 213-221.

⁵⁶ T. OLEJNIK, *Czasy nowożytne*, 317.

⁵⁷ APŁOS, sygn. 108/1844, Pismo Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Pu-

TABELA NR 4
PROBOSZCZOWIE CERKWI W PRASZCE I WIELUNIU W LATACH
1851-1918

Lp.	Imiona i nazwisko	Okres urzędowania	Miejsce posługi
1	Onufrij Liniewicz	XII 1851 r. – 1852 r.	Praszka
2	Wasilij Iwanowicz Gulanicki	1865 r. – 5 XII 1885 r.	Praszka
3	Kallistrat Iwanowicz Jarmołowicz	5 XII 1885 r. – 23 VIII 1889 r.	Praszka
4	Konstantin Zachariewicz Bielawski	24 VIII 1889 r. – 31 V 1891 r.	Praszka
		1 VI 1891 r. – 9 VI 1896 r.	Wieluń
5	Iwan Fiedorowicz Rajewicz	1 VII 1896 r. – 15 IV 1906 r.	Wieluń
6	Konstantin Aleksiejewicz Szabarin	1-31 V 1906 r.	Wieluń
7	Iwan Iwanowicz Kowalenko	1 VI 1906 – 1918 r.	Wieluń

ŹRÓDŁO: K. LATAWIEC, *Duchowieństwo cerkwi prawosławnych*, 207-226.

Analizując korespondencję Starostwa Wieluńskiego z poszczególnymi gminami powiatu wieluńskiego, można przedstawić liczbę wyznawców prawosławia, mieszkających w powiecie. W dniu 18 grudnia 1928 r. starosta wieluński zwrócił się do burmistrzów miast i wójtów gminy z prośbą o nadesłanie do celów statystycznych informacji nt. osób innych wyznań chrześcijańskich (poza katolikami i ewangelikami) i innych wyznań, mieszkających na terenach gmin. Informacje te miały służyć do celów statystycznych⁵⁸.

blicznego Nr.VI.N.K.1518/31 do Ministerstwa Rolnictwa, brak paginacji.

⁵⁸ APŁOS, sygn. 108/171, 12.

TABELA NR 5

WYZNAWCY PRAWOSŁAWIA W POWIECIE WIELUŃSKIM W 1929 R.

Lp.	Gmina	Liczba wyznawców
1	Czastary	7
2	Dzietrzkowice	4
3	Galewice	Brak danych
4	Kurów	2
5	Lututów	3
6	Naramice	1
7	Praszka	2
8	Rudniki	7
9	Siemkowice	1
10	Sokolniki	7
11	Wieluń	66
12	Wieruszów	4

ŹRÓDŁO: APŁOS, sygn. 108/171, 6-10, 18-31, 63.

W gminie Radoszewice jeszcze przed 1928 r. mieszkały trzy osoby wyznania prawosławnego, jednak dwie z nich przeszły na katolicyzm, a jedna zmarła. W gminie Skomlin w miejscowości Komorniki mieszkał jeden wyznawca prawosławia, jednak w 1922 r. powiesił się. Na ogół prawosławni mieszkańcy powiatu należeli do parafii w Wieluniu. Jedna osoba z miejscowości Pichlice należała jednak do Lwowa⁵⁹. W 1938 r. w gminie Chotynin mieszkało trzech wyznawców prawosławia, w Praszce osiemnastu, a w Wieluniu sześćdziesiąt sześć osób tego wyznania⁶⁰.

4. Gminy wyznaniowe żydowskie

Wśród mieszkańców powiatu wieluńskiego w II Rzeczypospolitej zdecydowaną większość stanowili katolicy. Kolejną grupą wyznaniową byli wyznawcy judaizmu, których liczba w 1938 r. wynosiła 13 794 osoby⁶¹. Ludność żydowska skupiała się w siedmiu gminach wyznanio-

⁵⁹ APŁOS, sygn. 108/171, 7, 19-20.

⁶⁰ APŁ, sygn. 23670, 6, 20.

⁶¹ APŁ, sygn. 23670, 2.

wych, znajdujących się w Bolesławcu, Działoszynie, Lututowie, Osjakowie, Praszce, Wieluniu i Wieruszowie. Jedyna gmina duża w całym powiecie znajdowała się w Wieluniu, natomiast pozostałe były gminami małymi, gdyż skupiały mniej niż 5000 mieszkańców. Poniżej zostaną przedstawione gminy żydowskie począwszy od największej do najmniejszej liczby wyznawców.

4.1. Gmina wyznaniowa żydowska w Wieluniu

Największą gminą wyznaniową żydowską i jednocześnie jedyną dużą w całym powiecie była gmina w Wieluniu. Należało do niej ok. 5000 osób, z których 464 były pociągnięte do opłacania składki wyznaniowej, ponieważ pozwalał im na to stan majątkowy. Ponad 50% ludności żydowskiej, należącej do gminy żydowskiej w Wieluniu, pochodziła z warstw inteligencji. Zadania gminy sprowadzały się nie tylko do zaspakajania podstawowych potrzeb religijnych ludności żydowskiej, takich jak utrzymanie rabinatu, synagogi i domów modlitwy, cmentarza, łaźni i rzeźni rytualnej, ale także spełniała ona ważne zadania w zakresie kulturalno-oświatowym, a w szczególności dobroczynności publicznej. Gmina ta, mając dostateczne środki finansowe, udzielała wielu subsydiów na szkoły religijno-narodowe, towarzystwa dobroczynne i doraźne zapomogi dla biednych. Pod zarządem gminy znajdowała się synagoga w Wieluniu przy ul. Sienkiewicza, dom przy ul. Palestranckiej z wyznaczonym miejscem modlitwy i łaźnią rytualną oraz cmentarz i znajdujący się obok niego dom dla dozorczy. Ponadto w 1932 r. w Wieluniu przy ul. Reformackiej 13 otwarto dom modlitwy, który mógł pomieścić 20 osób⁶².

Do zarządu gminy żydowskiej w Wieluniu w latach 1931-1934 należeli: Benjamin Warszawski (przewodniczący zarządu), Majer Bobrowski, Chaim Bornsztajn, Herszlik Dawidowicz, Dawid Granman, Mendel Joskowicz, Aron Szamsza Kohn, Chune Szaja i Jakób Wajsfelner. Z urzędu należał także do zarządu gminy rabin Henocho Gad Justman, który objął urząd rabina najpierw tymczasowo od dnia 13 maja 1931 r., a następnie został wybrany na stałe w dniu 26 września 1932 r. Zastępcami członków zarządu w tym czasie byli: Majer Jakubowicz, Chaim Ber

⁶² APŁOS, sygn. 108/1845, 188, 573; 108/1860, Pismo z dn. 19 marca 1931 r. do Starostwa Powiatowego w Wieluniu, brak paginacji.

Neuman, Mendel Ryng, Henoch Zajdman i z urzędu podrabin Henoch Srebrnik, który objął funkcję podrabina w 1904 r.⁶³

W 1933 r. gmina wyznaniowa w Wieluniu borykała się z problemami finansowymi. Brakowało środków na wypłacanie bieżących pensji i wykupienie własnych weksli gminy. Dlatego powołano w dniu 8 stycznia 1933 r. specjalną Komisję Szacunkową, której zadaniem było ściąganie zaległych składek, ich umarzanie bądź prolongowanie ich spłat⁶⁴.

Jeden z członków zarządu gminy – Jakób Wajsfelner pracował na stanowisku nauczyciela nauk judaistycznych w szkole początkowej. Była to prywatna szkoła religijna męska, należąca do Stowarzyszenia Żydowskiej Szkoły Religijnej *Jesodej Hatora* (Zasady Wiary), utrzymywana przez zarząd szkoły z czesnego od uczniów. Znajdowała się ona początkowo przy ul. Fabrycznej 13, w czterech salkach na parterze i piętrze budynku. Od 1936 r. posiadała już 6 oddziałów (początkowo tylko 2) i mieściła się przy ul. Reformackiej. Przedmiotów świeckich nauczano w niej w języku polskim, a przedmiotów religijnych w języku hebrajskim. Kierownikiem szkoły był Chil Rozenbaum, a następnie Henryk Rosenblum. Na czele zarządu szkoły stał podrabin Srebrnik. Czesne dzieci niezamożnych rodziców było pokrywane z dotacji od gminy wyznaniowej w Wieluniu, składającej tzw. subsydium. Nauczyciele pracowali w szkole przez 12 godzin dziennie. W 1933 r. do szkoły uczęszczało 205 uczniów, z których 78 uczniów nie ponosiło żadnych opłat, a 48 uczniów posiadało zniżkę (najwyższa zniżka osiągała 25% kwoty czesnego)⁶⁵.

Zarząd Gminy Żydowskiej w Wieluniu zatrudniał pracowników gminy. Stanowisko kantora i rzeźnika pełnił Abram Hut. Jego obowiązki sprowadzały się do dokonywania uboju rytualnego bydła, rzeźnięcia drobiu i sprawdzania koszerności ubitego mięsa, zgodnie z przepisami religijnymi i wskazówkami miejscowego rabina. Ponadto do obowiązków rzeźnika należało odprawianie w miejskiej synagodze przepisanych modlitw z udziałem chóru, zgodnie z wymaganiami zarządu, a zwłaszcza w soboty, święta i uroczystości państwowe⁶⁶.

⁶³ APŁOS, sygn. 108/1845, 94; 108/1860, Uchwała Zarządu Gminy Wyzn. Żydowskiej w Wieluniu na posiedzeniu z dn. 19 lutego 1931 r., brak paginacji.

⁶⁴ APŁOS, sygn. 108/1857, Wyciągi z protokołów posiedzeń Zarządu i Rady Gminy Wyzn. Żyd. w Wieluniu w sprawie zaległych składek tejże Gminy oraz komisji wykonawczej przez organa tut. Gminy Wyzn. Utworzonej, brak paginacji.

⁶⁵ APŁOS, sygn. 108/1845, 735, 760, 764; T. OLEJNIK, *Wieluń. Dzieje miasta*, 269-270.

⁶⁶ APŁOS, sygn. 108/1845, 864-865.

4.2. Gmina wyznaniowa żydowska w Wieruszowie

Kolejną gminą wyznaniową żydowską pod względem wielkości była gmina w Wieruszowie, do której w 1931 r. należało ok. 3650 osób, mieszkających przede wszystkim w Wieruszowie, ale także w Czajkowie, Galewicach, Łodzi, Pabianicach, Sieradzu i Wieluniu. Składki wyznaniowe na utrzymanie gminy wpłacało w tym czasie 161 osób⁶⁷.

Lokal wyznaniowej gminy żydowskiej znajdował się w Wieruszowie przy ul. Wrocławskiej. Pod zarządem gminy żydowskiej znajdowały się: murowana synagoga, posiadająca instalację elektryczną z 62 lampami i konieczne wyposażenie, *Beth Hamidrasz* – szkoła przy synagodze wraz z podstawowymi pomocami, urządzony dom kahalny (dom zarządu gminy), znajdujący się w ruinie po pożarze, kąpiel (*Mykwa*), *Hahnoses Orchim* – ochronka dla biednych, cmentarz o powierzchni $\frac{3}{4}$ morgi wraz z 2 szopami i las z zagajem, stanowiący serwitut w lesie miejskim⁶⁸.

Od dnia 27 lipca 1931 r. funkcje członków zarządu gminy wyznaniowej żydowskiej w Wieruszowie pełnili: Izrael Dawid Sztern, Chaim Kasriel, Abram Jakób Urbach, Mordka Szmul Zelkowicz, Lajb Szpiro, Szmul Jakubowicz, Moszek Hersz Pankowski i Rafał Grabowski. Funkcję zastępców członków zarządu pełnili: Szaja Rogowski, Jakób Majerowicz, Lajb Zajdman, Abram Szulem Eljasz, Szaja Bryl, Riwen Aleksandrowicz, Hersz Wolf Lewenhoff oraz Icek Jakubowicz⁶⁹.

W 1933 r. zarząd gminy wyznaniowej żydowskiej składał się z 8 członków. Byli to: Moszek Hersz Pankowski (przewodniczący), Izrael Dawid Sztern, Rafał Grabowski, Hersz Wolf Lawenhof, Chaim Kasriel, Szmul Jakubowicz, Abram Urbach i Lajb Zajdman. Ponadto z urzędu w skład zarządu wchodził rabin. Funkcję zastępców członków zarządu pełnili wówczas: Jakób Majerowicz, Rywen Aleksandrowicz, Chaim Majer Jabłoński i Chiel Majer Kasril⁷⁰.

Do Wieruszowa przybył w dniu 15 czerwca 1931 r. rabin Hajzer Hersz Safrin, zastępując poprzedniego rabina Abrama Mendla Orenbacha. Posiadał on wówczas 40 lat i cechował się wielką mądrością,

⁶⁷ APŁOS, sygn. 108/1845, 44-50.

⁶⁸ APŁOS, sygn. 108/1852, Protokół Zdawczo-Odbiorczy z dn. 9 sierpnia 1931 r., brak paginacji.

⁶⁹ APŁOS, sygn. 108/1852, Protokół z dn. 27 lipca 1931 r., brak paginacji.

⁷⁰ APŁOS, sygn. 108/1852, Pismo z dn. 23 stycznia 1933 r. do W.P. Kierownika Starostwa Wieluńskiego w Wieluniu, brak paginacji.

a miejscowi Żydzi potwierdzali jego staranne wykształcenie. Z tego powodu odwiedzało go wielu Żydów z okolic Częstochowy i Piotrkowa Trybunalskiego oraz innych stron, prosząc o rady⁷¹.

W gminie oprócz rabina były zatrudnione następujące osoby: sekretarz Herszlik Zelkowicz, posługacz Hemes Szymon Moszek, posługacz dla szkoły przy synagodze Hejnoch Zelman, rzeźnicy: Kałm Abejzler i Cheskel Szczekacz, poborca kwitów uboju Mendel Elkan i wiernik rytualny Dawid Ickowicz. Gmina prowadziła działalność dobroczynną oraz finansowała opiekę społeczną i zapomogi dla ubogich. Ponadto wspierała stowarzyszenie rzemieślników żydowskich⁷².

4.3. Gmina wyznaniowa żydowska w Działoszynie

Do gminy wyznaniowej żydowskiej w Działoszynie należeli mieszkańcy z następujących miejscowości: Bugaj, Chorzew, Dylów, Dylów Szlachecki, Działoszyn, Kiełczygłów, Kochlew, Mokra, Raciszyn, Siemkowice i Załęcze Małe. W 1931 r. należało do niej 2705 osób (w 1934 r. 2800 osób), a składkę wyznaniową opłacało w tym czasie 160 osób⁷³, z kolei na rok 1932 tylko 128 osób pociągnięto do wpłaty składek na rzecz gminy ze względu na stan majątkowy mieszkańców. Wówczas taka część ludności była w stanie ponieść minimalne świadczenia na rzecz gminy. Prawie połowa składek na cele wyznaniowe wynosiła 5 zł. Największa składka równała się kwocie 30 zł⁷⁴.

Była to gmina mała, a jej zadania sprowadzały się wyłącznie do zaspakajania niezbędnych potrzeb religijnych ludności żydowskiej, a w szczególności: utrzymania rabinatu, synagogi, domu modlitwy, cmentarza oraz łaźni i rzeźni rytualnej. W zakresie udzielania subsydiów na cele ogólne i cele dobroczynności publicznej gmina mogła tylko

⁷¹ APŁOS, sygn. 108/1852, Pismo z dn. 29 sierpnia 1932 r. do Starostwa Powiatowego w Wieluniu, brak paginacji; Protokół z dn. 27 lipca 1931 r., brak paginacji.

⁷² APŁOS, sygn. 108/1845, 708-716.

⁷³ APŁOS, sygn. 108/1845, 79-82, 141; 108/1858, Spis wyborców do wyboru Zarządów Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Działoszynie powiatu Wieluńskiego, brak paginacji; 108/1857, Lista składek Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Działoszynie Starostwa Wieluńskiego Województwa Łódzkiego na 1933 rok, brak paginacji.

⁷⁴ APŁOS, sygn. 108/1857, Pismo z dn. 31 grudnia 1932 r. do Urzędu Wojewódzkiego Wydział Administracyjny w Łodzi, brak paginacji; Lista składek Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Działoszynie Starostwa Wieluńskiego Województwa Łódzkiego na 1933 rok, brak paginacji.

w minimalnym stopniu udzielać świadczeń, ponieważ ludność należąca do niej była biedna. Gmina w Działoszynie posiadała następujące nieruchomości: synagogę, dom, w którym mieściła się szkoła religijna *Bet Hamidrasz* i mieszkanie rabina, budynek, w którym znajdowała się łaźnia rytualna i mieszkania dla funkcjonariuszy gminy, plac synagogałny o powierzchni ok. 1,5 morgi z parkanem murowanym, dwa ogrodzone murem cmentarze i plac o powierzchni ok. 0,5 morgi. Majątek ten był administrowany bezpośrednio przez zarząd gminy⁷⁵.

W dniu 19 maja 1933 r. władze wojewódzkie w Łodzi oraz Ministerstwo WRiOP zatwierdziły Borucha Fajwela Kantora na stanowisku rabina w gminie wyznaniowej żydowskiej w Działoszynie⁷⁶. Był on mieszkańcem Działoszyna, w wielu 61 lat w momencie wyboru. W czasie wyborów spośród 381 osób uprawnionych do głosowania zagłosowały na niego 204 osoby⁷⁷. Wcześniej przez 18 lat pełnił on funkcje podrabina i rzeźnika, gdy rabinem był jego ojciec⁷⁸. Podczas pogrzebu ojca B. Kantor został wybrany jego następcą przez miejscową ludność żydowską zgodnie z obyczajami religijnymi⁷⁹.

W dniu 24 stycznia 1934 r. wybrano nowy zarząd gminy. Przewodniczącym został Icek Majer Dobski, handlarz, właściciel kamienicy, przejmujący funkcję po przewodniczącym poprzedniej kadencji, którym był Josek Chaim Tyll. Ponadto wyłoniono w wyborach następujących członków zarządu: Anszel Krymołowski (handlarz), Herszlik Czarnylas (handlarz), Szmul Brygiek (piekarz), Zyskind Zalc (kupiec), Aron Poncz (wapiarz), Moszek Idel Szczupak (nauczyciel) i Fajwuś Lapidés (piekarz). Zastępcami członków zarządu zostali: Moszek Szylit (handlarz), Jankiel Lewkowicz (handlarz), Lajb Mendłowicz (handlarz), Szeftel

⁷⁵ APŁOS, sygn. 108/1857, Pismo z dn. 31 grudnia 1932 r. do Urzędu Wojewódzkiego Wydział Administracyjny w Łodzi, brak paginacji; 108/1858, Protokół zdawczo odbiorczy, brak paginacji.

⁷⁶ APŁOS, sygn. 108/1863, Pismo z dnia 31 maja 1933 r. do Pana Starosty Powiatowego w Wieluniu, brak paginacji; Pismo z dn. 29 maja 1933 r. do Zarządu gm. Działoszyn, brak paginacji.

⁷⁷ APŁOS, sygn. 108/1859, Pismo z dn. 23 sierpnia 1932 r. do Komendy Powiatowej Policji Państwowej w Wieluniu, brak paginacji.

⁷⁸ APŁOS, sygn. 108/1859, Pismo z dn. 8 września 1932 r. do Pana Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie, brak paginacji.

⁷⁹ APŁOS, sygn. 108/1859, Pismo z dn. 20 czerwca 1932 r. do Zarządu Gminy Wyzn. Żydowskiej oraz Komisji Wyborczej do Wyborów Rabina w Działoszynie, brak paginacji.

Bornestein (kupiec), Fajfel Goldbaum (handlarz), Juda Kifer (fryzjer), Abram Gronek (handlarz zboża) i Michał Działowski (handlarz skór)⁸⁰.

Gmina wyznaniowa zatrudniała w tym czasie obok rabina B.F. Kantora także podrabina, którym był I.M. Baumatic, sekretarza I. Chwata, śpiewaka P. Markowicza, posługacza H. Sulmierskiego, posługacza J. Roczykowskiego, rzeźników M. Gatermana i A. Korwena oraz stróża i grabarza H. Lajzerowicza⁸¹.

Przedstawiciele mieszkańców gminy wyznaniowej w Działoszynie w 1935 r. w korespondencji ze Starostem Powiatowym w Wieluniu przedstawili swoją gminę jako bardzo biedną, a mieszkańcy w tym czasie skarżyli się na duże obciążenia finansowe na jej rzecz. Zadłużenie gminy wynosiło wówczas ok. 9 tys. zł. Przy tym stan synagogi był bardzo zły, gdyż wymagała ona gruntownego remontu wewnątrz i na zewnątrz. Obawiano się, że w czasie nabożeństw może dojść do zawalenia się murów i fasad. Jednocześnie dom rabina wręcz nie nadawał się do mieszkania, a także łaźnia rytualna znajdowała się w złym stanie technicznym i groziła zawaleniem, dlatego mieszkańcy nie mogli z niej korzystać. Cmentarz grzebalny nie posiadał ogrodzenia i nie był w żaden sposób zabezpieczony. Sytuacja wspólnoty żydowskiej w tym czasie była na tyle trudna, że mieszkańcy prosili starostę o nie przeprowadzanie wyborów rabina, aby można było środki na jego utrzymanie przeznaczyć na konieczną konserwację budynków. Obowiązki rabina w tym czasie spełniał mieszkaniec Działoszyna – Icek Majer Bomac, którego praca cieszyła się ogólnym zadowoleniem⁸².

4.4. Gmina wyznaniowa żydowska w Lututowie

W 1931 r. gmina żydowska w Lututowie liczyła 1640 osób (w 1933 r. ok. 1 800 osób), z których składkę bożniczą wpłaciło 137 osób. Wysokość składek wynosiła od 3 zł do 500 zł, przy czym najczęściej wpłacano kwoty poniżej 15 zł. Osoby należące do gminy mieszkały głównie w Lututowie, ale także w miejscowościach: Błaszki, Dąbie (gmina Galewice),

⁸⁰ APŁOS, sygn. 108/1858, Wzór kwestionariusza sprawozdawczego (dla gmin mniejszych) z wyniku wyboru dokonanego w dniu 24 stycznia 1934 r., brak paginacji; Wykaz członków zarządu gminy wyznaniowej żydowskiej w Działoszynie wybranych w dniu 24 stycznia 1934 r., brak paginacji.

⁸¹ APŁOS, sygn. 108/1857, Budżet na rok 1933 Gminy Wyzn. Żydowskiej w Działoszynie, brak paginacji.

⁸² APŁOS, sygn. 108/1865, Pismo z dn. 15 sierpnia 1935 r. do Pana Starosty Powiatowego w Wieluniu, brak paginacji.

Dębicze, (gm. Skrzynki), Grabów, Kalisz, Kuźnica Grabowska, Piaski (gmina Lututów), Sieradz, Wieluń i Wieruszów⁸³.

Gmina wyznaniowa żydowska w Lututowie była gminą małą (liczącą w 1933 r. zaledwie 293 rodziny żydowskie). Spełniała ona podstawowe funkcje religijne wobec ludności żydowskiej, utrzymywała rabinat, synagogę, domy modlitwy, cmentarz i rzeźnię rytualną. W zakresie kulturalno-oświatowym i działalności dobroczynnej funkcjonowała w stopniu dostatecznym. Budżet pozwalał na wypłacanie zapomóg najbiedniejszym. Majątek gminy stanowiły: ogrzewana synagoga z instalacją elektryczną, dom modlitwy z przyległym do niego ogrodem, łaźnia rytualna i cmentarz. Majątkiem tym administrował zarząd gminy. Budynki znajdowały się w zadowalającym stanie technicznym⁸⁴.

W gminie wyznaniowej żydowskiej były zatrudnione następujące osoby: rabin Frohman, rzeźak Jakób Ber Jakóbowicz (od 1922 r.), rzeźak Herszlik Urbach (od 1913 r.), dozorca jatek i wiernik rytuału Juda Goldbart, posługacz Rywen Berkowicz, sekretarz Halter, a od 1933 r. Jan Czarnuch i czytający rodały Wolman⁸⁵. W dniu 7 września 1932 r. zmarł rabin Froman. Do czasu wyboru nowego rabina Arje Lajb Szajer wykonywał obowiązki rytualne rabina⁸⁶, a następnie w dniu 27 sierpnia 1933 r. został on wybrany na to stanowisko 227 głosami z 229 osób głosujących (2 głosy były nieważne)⁸⁷.

W zarządzie gminy od dnia 20 maja 1931 r. były następujące osoby: Moszek Sztajer – przewodniczący, Aron Aronowicz, Idel Goldhern (pełnił funkcję przewodniczącego w poprzedniej kadencji), Mordka Ajzner, Wołek Herszlikowicz, Chaim Jonfer Beer, Szlama Bendet oraz Izrael Herszlikowicz. Funkcje zastępców członków zarządu pełnili wówczas: Aron Szwareberd, Izrael Pinkus Jeruzalem, Berek Kohn, Icek Majer Aronowicz, Icek Majer Sztajer, Pinkus Lewkowicz, Wołek Aronowicz i Jakób Zaleberg⁸⁸.

W kolejnej kadencji od 1934 r. do zarządu gminy należeli: Wołek Herszlikowicz (przewodniczący), członkowie: Idel Goldhersz, Moszek Sztajer, Aron Aronowicz, Szlama Bendet, Izrael Majer Herszlikowicz,

⁸³ APŁOS, sygn. 108/1845, 10-14, 509-511.

⁸⁴ APŁOS, sygn. 108/1845, 6-9; 108/1857, Pismo z dn. 26 sierpnia 1933 r. do Urzędu Wojewódzkiego Wydział Administracyjny w Łodzi, brak paginacji.

⁸⁵ APŁOS, sygn. 108/1845, 6-9, 506.

⁸⁶ APŁOS, sygn. 108/1857, Budżet na rok 1933 Gminy Wyzn. Żydowskiej w Lututowie, brak paginacji.

⁸⁷ APŁOS, sygn. 108/1845, 103, 680, 691.

⁸⁸ APŁOS, sygn. 108/1849, 33-38.

Mordka Ajzner, Chaim Jontew Ber i rabin Arje Lajb Szajer. Zastępcami zostali wówczas: Icek Majer Aronowicz, Pinkus Lewkowicz, Icek Majer Sztajer, Wolf Aronowicz, Pinkus Jeruzalem, Berek Kohn, Abram Henoch Sztajer i Jakób Knopf⁸⁹.

4.5. Gmina wyznaniowa żydowska w Praszcze

Do gminy wyznaniowej żydowskiej małej w Praszcze należeli mieszkańcy Lututowa Praszki, Rudnik i Wielunia. W 1930 r. liczyła ona ok. 1700 osób, z których 135 osób zobowiązano do wpłacenia składek wyznaniowych w wysokości od 5 zł do 120 zł⁹⁰. Własność gminy stanowiły: synagoga z 39 ponumerowanymi miejscami w oddziale męskim i 68 miejscami w oddziale żeńskim, murowany, piętrowy dom mieszkalny przy ul. Kościuszki 18, szkoła religijna *Bet Hamidrasz* wraz z biblioteką na dolnym poziomie domu, łaźnia rytualna *Mykwa* urządzona w suferenii pod szkołą, przytułek dla ludzi biednych z terenu gminy i spoza jej granic w oficynie budynku przy ul. Kościuszki, rzeźnia drobiu, znajdująca się na placu wokół budynku, cmentarz żydowski otoczony murem, z placem, na którym znajdował się murowany dom⁹¹.

W 1929 r. w Praszcze rabinem był Abram Zilberman, ponadto byli zatrudnieni w gminie: rzeźak Berek Ajzner, rzeźak Icek Najman, posługacz Bajruch Moszkowicz, sekretarz Herszlik Weltman, dozorca Piotr Zdunek, poborca Aron D. Kaufman i poborca Bajnisz Abramowicz.

W tym roku wykonano konserwację domu gminy, domu kąpielowego *Mykwa* i przytułku dla biednych oraz wybudowano chodniki betonowe. Ponadto działalność gminy obejmowała zapewnianie opieki nad biednymi wraz z przydzieleniem dla nich węgla i mac wielkanocnych, finansowanie odżywiania dzieci szkolnych i przekazywanie subsydium dla szkoły religijnej dla biednych *Talmud Tora* oraz na rzecz funduszu rabinatu wojskowego⁹².

Przewodniczącym zarządu gminy do 1931 r. był Jakób Zeltman, a członkami: rabin Zilberman, Abram I. Urbach i Majer Bradman. W wyniku wyborów do zarządu gminy w dniu 20 maja 1931 r. wyłoniono następujących członków zarządu: Majer Bratman, Zelek Urbach (przewodniczący), Chaim Szewel Grosman, Abram Wałkowicz, Lajzer

⁸⁹ APŁOS, sygn. 108/1845, 103.

⁹⁰ APŁOS, sygn. 108/1845, 85-90, 124.

⁹¹ APŁOS, sygn. 108/1850, 2-3.

⁹² APŁOS, sygn. 108/1845, 94-96.

Stocki, Moszek Ajzner, Jakób Weltman i Chaim Zajb Matusiak. Zastępcami członków zarządu zostali: Hersz Dawid Bolkowski, Mordka Janiak, Szlama Glikier, Szlama Józefowicz, Pinhus Rozenthal, Szymon Kohn, Tobiasz Berkowicz i Mendel Herszlikowicz⁹³.

4.6. Gmina wyznaniowa żydowska w Bolesławcu

Do gminy wyznaniowej żydowskiej w Bolesławcu w 1930 r. należało 735 osób, a w 1931 r. 674 osoby. Do złożenia składek wyznaniowych zobowiązano wówczas 90 osób, a ich wysokość wynosiła od 5 zł do 250 zł, przy czym większość wpłat równała się 5-10 zł. Do gminy należeli mieszkańcy następujących miejscowości: Ameryka, Bolesławiec, Chotyń, Czastary, Dietrzykowice, Grzeński, Komorniki, Ożarów, Parcice, Skomlin i Wójcin⁹⁴.

Zadania gminy żydowskiej w Bolesławcu sprowadzały się do zaspakajania podstawowych potrzeb religijnych ludności żydowskiej, a w szczególności utrzymania rabinatu, synagogi, domu modlitwy, cmentarza, rzeźni rytualnej i przytułku dla biednych. Ponadto w Bolesławcu funkcjonowało bractwo pogrzebowe. W 1932 r. mieszkańcy gminy borykali się z zadłużeniem finansowym⁹⁵.

Synagoga w Bolesławcu była murowana, od frontu ogrodzono ją płotem betonowym, a w pozostałej części drewnianym. W synagodze znajdowało się 12 miejsc w przedziale męskim oraz 7 miejsc w przedziale żeńskim. Na placu bożniczym znajdował się drewniany przytułek dla biednych, podróżujących żydów oraz nowy murowany dom kąpielowy, a także stara drewniana *Mykwa* z mieszkaniem dla usługującego, znajdująca się na placu o powierzchni jednej morgi, ogrodzonym drewnianym płotem. W murowanym budynku szkoły religijnej *Bet Hamidrasz* znajdowało się pomieszczenie dla rabina, składające się z czterech pokoi. Cmentarz obejmował powierzchnię czterech mórg i w połowie został ogrodzony płotem drewnianym⁹⁶.

W latach 1929-1933 rabinem w Bolesławcu był Fajwel Baumac. Oprócz niego gmina zatrudniała rzezaka Noecha Galanternika oraz Ma-

⁹³ APŁOS, sygn. 108/1850, 25-29; 108/1857, Sprawozdanie z wykonania budżetu Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Praszce za rok 1931, brak paginacji.

⁹⁴ APŁOS, sygn. 108/1845, 52-55, 63.

⁹⁵ APŁOS, sygn. 108/1845, 312; 108/1857, Pismo z dn. 13 marca 1933 r. do Urzędu Wojewódzkiego Wydział Administracyjny w Łodzi, brak paginacji.

⁹⁶ APŁOS, sygn. 108/1847, Protokół No 6, brak paginacji.

jera Józefowicza i Arona Bułkę⁹⁷. W dniu 20 maja 1931 r. członkami Zarządu Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Bolesławcu zostali: Herszko Russek, Moszek Majer Princ (przewodniczący), Hersz-Moszek Prętki, Jankiel Sztuhl, Majer Markiewicz, Icek Hola, Bencjon Fałka i Salomon Traurych, a zastępcami członków: Moszek Szenk, Chaim Chaskiel Parcicki, Ujzyk Szmulewicz, Jakób Hersz Bolkowski, Majer Aleksandrowicz, Szmul Dawid Chalther, Dawid Prync oraz Iser Fuks⁹⁸.

4.7. Gmina wyznaniowa żydowska w Osjakowie

Najmniejszą spośród gmin wyznaniowych żydowskich powiatu wieluńskiego była gmina w Osjakowie. Należało do niej w 1932 r. 598 osób, a w 1932 r. 610 osób. Mieszkali oni przede wszystkim w Osjakowie, ale także w następujących miejscowościach: Kiełczygłówek, Lipnik, Rychłocice, Strobin i Wieluń. Do opłacania składek wyznaniowych na rzecz gminy zobowiązywano ok. 100 osób, a ich wysokość wahała się od 5 zł do 1000 zł, z przewagą wpłat poniżej 20 zł⁹⁹.

Zadania gminy sprowadzały się do zaspakajania podstawowych potrzeb religijnych ludności żydowskiej, w szczególności do utrzymania rabinatu, synagogi i domu modlitwy, cmentarza, łaźni oraz rzeźni rytualnej. W zakresie kulturalno-oświatowym i dobroczynności publicznej gmina nie była w stanie prowadzić prawie żadnej działalności ze względu na słabe sytuowanie materialne większej części ludności. Wypłacano jedynie niewielkie zapomogi dla potrzebujących. Majątek gminy obejmował oprócz synagogi i domu modlitwy także dom drewniany z czterema ubikacjami. W 1932 r. ze względu na trudności finansowe i zadłużenie wspólnoty obniżono pensje zatrudnionych rzeźników. Mimo to udało się w tym czasie ogrodzić cmentarz parkanem i przeprowadzić konieczny remont budynków gminy¹⁰⁰.

⁹⁷ APŁOS, sygn. 108/1845, 58, 116; 108/1857, Budżet na rok 1933 Gminy Wyzn. Żydowskiej w Bolesławcu, brak paginacji; 108/1847, Pismo z dnia 27 lipca 1931 r. do Pana Starosty w Wieluniu, brak paginacji.

⁹⁸ APŁOS, sygn. 108/1847, Wykaz członków i zastępców wybranych w dniu 20 maja 1931 r. do Zarządu Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Bolesławcu, brak paginacji.

⁹⁹ APŁOS, sygn. 108/1845, 70-72; 108/1857, Lista składkowa na rok 1933 wyznaczonych do pobierania u niżej mianowanych osób, mojżeszowego żydowskiej gminy wyznaniowej w Osjakowie, brak paginacji.

¹⁰⁰ APŁOS, sygn. 108/1857, Pismo z dn. 2 stycznia 1933 r. do Urzędu Wojewódzkiego Wydział Administracyjny w Łodzi, brak paginacji; Budżet na rok 1933 Gminy Wyzn. Żydowskiej w Osjakowie, brak paginacji.

W gminie w Osjakowie byli zatrudnieni w 1930 r.: rabin Mendel Tyger, rzeźnik Lejb Jakubowicz, rzeźnik Fajbuś Rozental, sekretarz gminy Szlama Zyscholc, posługacz Majer Białe i posługacz Lajzor Pelta, a w 1933 r. posługacz synagogi F. Majerowicz¹⁰¹.

W 1932 r. w skład zarządu gminy wchodził: Abram Bram (przewodniczący) oraz członkowie zarządu: Jankiel Kałma, Berek Lewkowicz, Szulim Zyscholc, Binek Abramowicz, Abram Szmul Krzepicki, Fajwuś Kajzer i Abram Sucher Herszlikowicz¹⁰².

5. Inne wyznania

Do związków wyznaniowych prawnie uznanych w II Rzeczypospolitej na podstawie przepisów byłych państw zaborczych należały m.in. Polski Narodowy Kościół Prawosławny i Kościół Mariawitów. Pomimo ich uznania, nie uchwalono jednak ustaw o stosunku państwa do tych wyznań i do 1939 r. funkcjonowały one na podstawie ustawodawstwa z czasów zaborów¹⁰³.

Konstytucja marcowa wprowadzała kategorię związków wyznaniowych prawnie nieuznanych. Wśród nich znajdowało się Stowarzyszenie Badaczy Pisma Świętego i Baptyści, które w okólniku Ministerstwa Spraw Zagranicznych z 2 stycznia 1926 r. zostały określone negatywnie m.in. z powodu zniechęcania do służby wojskowej¹⁰⁴. Stowarzyszenie Badaczy Pisma Świętego było określane jako sekta i w związku z tym zostało objęte głębszą kontrolą urzędniczą niż związki uznane przez państwo¹⁰⁵.

Z okresu międzywojennego zachowały się informacje o występowaniu w powiecie wieluńskim wyznawców niektórych wyznań prawnie nieuznanych, a jedynie uznanych na podstawie prawa byłych państw zaborczych, oraz osób określanych jako bezwyznaniowcy bądź wyznania trudnego do określenia. W 1928 r. w gminie Starzenice, w miejscowości Olewin, dwie osoby należały do wyznania narodowo-prawowiernego

¹⁰¹ APŁOS, sygn. 108/1845, 66-68.

¹⁰² APŁOS, sygn. 108/1857, Protokół Nr.14, brak paginacji.

¹⁰³ K. KRASOWSKI, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej*, 277.

¹⁰⁴ Tamże, 316.

¹⁰⁵ J. MIERZWA, „Między starostą a plebanem”. *Relacje między państwem a związkami wyznaniowymi na szczeblu administracji ogólnej I instancji w okresie Drugiej Rzeczypospolitej – zarys problematyki*, w: *Państwo – religia. Instytucje państwowe i obywatelstwo wobec religii w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku*, t. 1, red. J. Durka, Kalisz 2014, 14-15.

(narodowo-prawosławnego) z parafią w Jeżowie. Jedna czteroosobowa rodzina, mieszkająca w Wierzchlesie, należała do parafii mariawickiej w Łodzi, a w Milejowie mieszkało trzynastu baptystów należących do wspólnoty w Zduńskiej Woli. W tym czasie w gminie Skrzyńki wobec dwóch osób władze gminy nie potrafiły wskazać, z jakim wyznaniem się identyfikowały. Na terenie gminy Praszka jeden mieszkaniec został określony jako bezwyznaniowiec. W Wieluniu było dwóch bezwyznaniowców, a w Wieruszowie jeden, który jednak już w 1928 r. przeniósł się do Łodzi¹⁰⁶.

6. Zmiany wyznań

Duża różnorodność wyznaniowa w powiecie wieluńskim w II Rzeczypospolitej spowodowała nieliczne przypadki zmiany wyznań. Głównie przechodzono z Kościoła katolickiego do Stowarzyszenia Badaczy Pisma Świętego bądź do Polskiego Narodowego Kościoła Prawosławnego, choć zdarzały się także przypadki przejścia z judaizmu lub prawosławia na katolicyzm. O jednym z przykładów takich praktyk na omawianym terenie świadczy korespondencja starosty powiatowego koneckiego, który poinformował swojego odpowiednika w Wieluniu, że urodzony w 1897 r. w gminie Dzieztkowice Franciszek Mączka wystąpił z Kościoła rzymskokatolickiego i w dniu 20 sierpnia 1930 r. wstąpił do Polskiego Narodowego Kościoła Prawosławnego w Dąbrowie Górniczej, a następnie został wpisany do księgi członków tej wspólnoty wyznaniowej¹⁰⁷.

Częściej jednak wstępowano w szeregi Stowarzyszenia Badaczy Pisma Świętego. W podaniu do starosty wieluńskiego z dnia 15 marca 1933 r. Szczepan Antoniak zapisał: „Wyznając zasady i nauki Pisma Świętego według tłumaczenia Stowarzyszenia Badaczy Pisma Św. i będąc przyjęty jako członek przez wymienione Stowarzyszenie, mam zaszczyt prosić Starostwo o zarządzenie poprawienia w księgach stanu cywilnego mego wyznania z dotychczasowego rzymsko-katolickiego na Stow. Badaczy Pisma Św. i wydanie mi odnośnego zaświadczenia, celem uczynienia poprawki w dowodzie osobistym”. Do podania zostały dołączone: dowód przyjęcia do Stowarzyszenia Badaczy Pisma

¹⁰⁶ APŁOS, sygn. 108/171, 16, 25-26, 35, 57, 63.

¹⁰⁷ APŁOS, sygn. 108/1862, 6.

Świętego, odpis aktów urodzenia i ślubu oraz wyciąg z ksiąg ludności i meldunkowych¹⁰⁸.

Zgodnie z zarządzeniem okólnika Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 5 stycznia 1921 r. starosta wieluński powiadomił proboszcza parafii w Działoszynie, będącego jednocześnie urzędnikiem stanu cywilnego, że Szczepan Antoniak, urodzony 14 grudnia 1897 r. i zamieszkały w Kałach, powiadomił urząd o zmianie wyznania z rzymskokatolickiego i wstąpieniu do Stowarzyszenia Badaczy Pisma Świętego. Proboszcz był zobowiązany do zamieszczenia zapisu o zmianie wyznania w rejestrze mieszkańców zgodnie z instrukcją Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z dnia 27 listopada 1930 r. o prowadzeniu rejestru mieszkańców¹⁰⁹.

Ponadto urząd gminy był zobowiązany do przesłania do starostwa informacji na temat osób zmieniających wyznanie. W związku z tym w dniu 10 kwietnia 1933 r. przesłano korespondencję opisującą, że Szczepan Antoniak był z zawodu rolnikiem i posiadał dwie morgi ziemi oraz dom w Lisowicach, a ponadto jego żoną była od 1923 r. Domicela z domu Ptak i nie posiadali oni dzieci¹¹⁰. Podobnie wyglądała sprawa zmiany wyznania w przypadku Jana Napieraja, mieszkańca Wielunia¹¹¹. Zostało to udokumentowane protokołem następującej treści: „Działo się w Stowarzyszeniu Badaczy Pisma Św. w Łodzi przy ul. Rzgowskiej No 24 w dniu 23 grudnia 1932 r. Zgłosił się do Stow. Bad. Pisma Św. Pan Jan Napieraj syn Józef (a) i Antonina (y), urodzonej Mkson (Makson) małżonków Napierajów, z prośbą o sporządzenie protokołu treści następującej: Urodziłem się w wyznaniu rzymsko-katolickim w mieście w Wieluniu w dniu 12 grudnia 1900 r. i na odbytym w swoim czasie, stosownie do religii rzymsko katolickiej obrzędzie, nadano mi imię Jan. Przyjąłem naukę i wierzenia Pisma Św. według tłumaczenia Stow. Bad. Pisma Św. oraz ich zasady i zostałem przez nich przyjęty na członka w mieście Częstochowie w dniu 28 marca 1932 roku. Obecnie na zasadzie art. 111. Konstytucji z dnia 17 marca 1921 r., ja niżej podpisany oświadczam, iż przyjąłem wyznanie Badaczy Pisma Św. i z chwilą podpisania niniejszego protokołu uważam się za członka Stowarzyszenia Badaczy Pisma Św.” Powyższy protokół został podpisany przez Jana Napieraja, dwóch świadków i przewodniczącego stowarzyszenia¹¹².

¹⁰⁸ APŁOS, sygn. 108/1862, 16.

¹⁰⁹ APŁOS, sygn. 108/1862, 8.

¹¹⁰ APŁOS, sygn. 108/1862, 10-12.

¹¹¹ APŁOS, sygn. 108/1862, 19-24.

¹¹² APŁOS, sygn. 108/1862, 25.

Innym przykładem przejścia do tej wspólnoty był przypadek Konstantego Gaja, mieszkającego w miejscowości Osiek, w gminie Galewice. Urodził się on w dniu 7 marca 1897 r., a następnie został ochrzczony w dniu 25 maja 1928 r. Przyjęto go jako członka Stowarzyszenia Badaczy Pisma Świętego we Francji w dniu 25 maja 1928 r. Po jego przejściu do Badaczy Pisma św. starosta także prosił proboszcza w Cieszęcinie o dokonanie adnotacji w metrykalnych księgach urodzeń o zmianie wyznania¹¹³. W 1936 r. została ostatecznie zakończona sprawa opuszczenia Kościoła katolickiego przez Pelagię Ofiarę. Urodziła się ona 25 lipca 1893 r. we wsi Sopel w gminie Galewice, a następnie została ochrzczona. W dniu 25 czerwca 1934 r. wstąpiła do Stowarzyszenia Badaczy Pisma Świętego w Łodzi. Ostatecznie starosta również polecił proboszczowi w Cieszęcinie dokonanie stosownych adnotacji w księgach metrykalnych¹¹⁴.

Przykładem konwersji na wiarę katolicką był przypadek Stanisława Bolkowskiego, należącego pierwotnie do gminy wyznaniowej żydowskiej w Lututowie, który następnie przeszedł w 1932 r. do Kościoła katolickiego¹¹⁵. Częściej zdarzały się przypadki przejścia z prawosławia na katolicyzm. Być może wpłynęły na to trudności z dostępem wiernych do cerkwi, gdyż wspólnota prawosławna w powiecie była bardzo nieliczna i posiadała tylko jeden dom modlitwy w Wieluniu, a kaplica w Chróścini została przekazana w dzierżawę katolikom. W gminie Radoszewice jeszcze przed 1928 r. dwie osoby wyznania prawosławnego zmieniły wyznanie na katolickie. W tym samym czasie w Wieruszowie dwie z dziewięciu osób prawosławnych przeszły do Kościoła katolickiego. Podobnie w gminie Naramice w 1929 r. z dwóch osób prawosławnych, jedna, mieszkająca w Świątkowicach, konwertowała na katolicyzm¹¹⁶.

Zakończenie

Odrodzone państwo polskie po latach zaborów stanęło przed trudnym zadaniem organizacji wszystkich instytucji. Jedną z ważniejszych

¹¹³ APŁOS, sygn. 108/1868, Protokół LM 2543/IV/36 z dn. 28 lipca 1936 r., brak paginacji; Poświadczenie z dn. 24 sierpnia 1936 r., brak paginacji.

¹¹⁴ APŁOS, sygn. 108/1868, Spis akt: zmiana wyznań. Rok 1936, brak paginacji; Zaświadczenie z grudnia 1936 r., brak paginacji; Protokół L. dz.: 12345/II/36 z dn. 2 grudnia 1936 r., brak paginacji.

¹¹⁵ APŁOS, sygn. 108/1857, Pismo z dn. 28 stycznia 1932 r. do Starostwa Powiatowego w Wieluniu, brak paginacji.

¹¹⁶ APŁOS, sygn. 108/171, 7, 18, 63.

kwestii było uregulowanie sytuacji związków wyznaniowych, co podjęto w konstytucji marcowej z 1921 r., a następnie w konkordacie pomiędzy Stolicą Apostolską a II Rzeczypospolitą, podpisanym w 1925 r. Prawodawstwo polskie w okresie międzywojennym wyróżniało związki wyznaniowe prawnie uznane ze szczególną rolą Kościoła katolickiego i nieuznane prawnie, mimo że przez cały omawiany okres trwały prace nad ustawami w kwestii legalizacji niektórych wyznań.

Mieszkańcy powiatu wieluńskiego wyznawali w przeważającej części religię katolicką. Jednak poważne miejsce zajmowały także inne wyznania chrześcijańskie: ewangelicko-augsburskie z parafią w Wieluniu i świątyniami w Janowie, Krzeczowie, Marianowie i Wolnicy Grabowskiej oraz prawosławne z ośrodkami religijnymi w Chróście, Praszce i Wieluniu. Wśród mieszkańców powiatu społeczność żydowska zajmowała ok. 6% ogółu ludności. Główne ośrodki judaizmu były zlokalizowane w siedmiu gminach wyznaniowych żydowskich. Największa z nich znajdowała się w Wieluniu, a pozostałe w Bolesławcu, Działoszynie, Lututowie, Osjakowie, Praszce i Wieruszowie. Pojedyncze osoby bądź rodziny należały do Stowarzyszenia Badaczy Pisma Świętego, Baptystów, Polskiego Narodowego Kościoła Prawosławnego i Kościoła Mariawitów, albo określały się jako bezwyznaniowcy.

Rozkwit państwa po odzyskaniu niepodległości spowodował także rozwój wspólnot wyznaniowych. Jednak niektóre z nich w tym okresie systematycznie się zmniejszały, np. wspólnota prawosławna, aż do likwidacji parafii i sprzedania cerkwi oraz urządzenia jedynie domu modlitwy, do którego przyjeżdżał duchowny prawosławny raz bądź kilka razy w roku. Trudności przeżywały także gminy wyznaniowe żydowskie, które borykały się z problemami finansowymi i stopniowo zmniejszającą się liczbą ludności żydowskiej na terenie powiatu. Problemy finansowe dotyczyły także parafię ewangelicko-augsburską w Wieluniu. Było to z pewnością odzwierciedleniem ówczesnej sytuacji materialnej ludności, zmagającej się z panującym w tym czasie kryzysem finansowym.

Religious Communities in the Wieluń District in the Second Polish Republic Summary

In the legislation of the Second Polish Republic, the Catholic Church occupied a privileged place among other legally recognized religious associations, including the Karaim Religious Association, the Evangeli-

cal-Augsburg Church, the Polish Autocephalous Orthodox Church, the Muslim Religious Union, the Eastern Old-Rite Church and the Jewish Religious Union. The remaining religious associations belonged to groups that were not legally recognized, although legislative work was still underway to recognize some of them.

After the end of World War I, inhabitants of the Wieluń district professed different religions. Catholics constituted the largest group of the society. Among the non-Catholic religions, the first place was occupied by the Jews and then by Evangelicals. A small percentage of the population adhered to the Orthodox religion. Individual families or persons belonged to the National Orthodox Church or the Church of the Mariavites as well as to the Association of Bible Students and the Baptist Association.

The main Evangelical centre was located in the town of Wieluń, in which there was also an Orthodox community. The Jews in the Wieluń district were concentrated in seven Jewish religious communities located in Bolesławiec, Działoszyn, Lututów, Osjaków, Praszka, Wieluń and Wieruszów. There were also cases of religious change and some inhabitants of the district did not identify with any religious community.

Słowa kluczowe: wyznanie, wspólnota wyznaniowa, ewangelicy, prawosławni, Żydzi, Wieluń, powiat wieluński, II Rzeczpospolita.

Keywords: confession, religious community, Evangelicals, Orthodox, Jews, Wieluń, Wieluń district, Second Polish Republic.

Bibliografia

I. Źródła

1. Archiwalne

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W ŁODZI

Akta miasta Łodzi, sygn. 23670.

Urząd Wojewódzki Łódzki, sygn. 2532.

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W ŁODZI – ODDZIAŁ W SIERADZU

Starostwo Powiatowe Wieluńskie, sygn. 108/171; 108/337; 108/1843-1844; 108/1845; 108/1847; 108/1849-1850; 108/1852; 108/1856-1860; 108/1862-1863; 108/1865; 108/1868.

Komisja Szacunkowa Strat Wojennych, sygn. 2498.

2. Drukowane

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1935 nr 30, poz. 227; 1936 nr 88, poz. 613; 1938 nr 88, poz. 597.

Katalog kościołów i duchowieństwa diecezji częstochowskiej na rok 1939, Częstochowa 1939.

Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis częstochoviensis pro anno Domini 1928, Częstochoviae 1928.

Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis częstochoviensis pro anno Domini 1934, Częstochoviae 1934.

II. Opracowania

Borecki P., *Uwagi o statusie prawnym wyznawców judaizmu na ziemiach polskich*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2 (2010), 99-80.

Gastpary W., *Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII wieku do pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1977.

Gastpary W., *Z dziejów Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Polsce w latach 1918-1939*, w: *Kościół w II Rzeczypospolitej*, red. Z. Zieliński – S. Wilk, Lublin 1980, 175-193.

Kawski T., *Funkcjonowanie struktur biurokratycznych gmin żydowskich centralnej i zachodniej Polski w latach 1918-1939*, w: *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. 1, red. A. Górak – I. Łuć – D. Magier, Lublin – Siedlce 2008, 491-526.

Kiryłowicz S., *Z dziejów prawosławia w II Rzeczypospolitej Polskiej. Niektóre problemy na tle polityki wyznaniowej państwa 1918-1939*, Warszawa 1985.

Krasowski K., *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne*, Warszawa – Poznań 1988.

Książek J., *Powiat wieluński w latach 1918-1939*, RW 1 (2001), 111-174.

Książek J., *W Polsce Odrodzonej (1918-1939)*, w: *Monografia gminy Mokrsko*, red. T. Olejnik, Wieluń 2004, 267-356.

Książek J., *W Polsce Odrodzonej (1918-1939)*, w: *Monografia gminy Ostrówek*, red. T. Olejnik, Wieluń 2006, 179-262.

Książek J., *W Polsce Odrodzonej (1918-1939)*, w: *Monografia gminy Czarnożyły*, red. Z. Włodarczyk, Czarnożyły 2009, 275-340.

Książek J., *W Polsce Odrodzonej (1918-1939)*, w: *Monografia gminy Osjaków*, red. J. Książek, Wieluń 2012, 325-410.

Książek J., *W Polsce Odrodzonej (1918-1939)*, w: *Monografia gminy Wierzchlas*, red. Z. Włodarczyk, Wierzchlas 2014, 269-322.

- Langer T., *Nierzymkokatolickie związki wyznaniowe w Polsce*, „Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny” 2 (1966), 31-50.
- Langrod S.J., *O autokefalii prawosławnej w Polsce. Studium z zakresu polskiej polityki administracji wyznaniowej*, Warszawa 1931.
- Latawiec K., *Duchowieństwo cerkwi prawosławnych resortu celnego i straży granicznej w Królestwie Polskim w latach 1851-1914*, „Res Historica” 37 (2014), 199-235.
- Łotocki A., *Autokefalia. Zasady Autokefalii*, Warszawa 1932.
- Mierzwa J., „*Między starostą a plebanem*”. *Relacje między państwem a związkami wyznaniowymi na szczeblu administracji ogólnej I instancji w okresie Drugiej Rzeczypospolitej – zarys problematyki*, w: *Państwo – religia. Instytucje państwowe i obywatele wobec religii w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku*, t. 1, red. J. Durka, Kalisz 2014, 7-22.
- Mierzwa J., *Starostowie Polski międzywojennej. Portret zbiorowy*, Kraków 2012.
- Mironowicz A., *Cerkiew Prawosławna w II Rzeczypospolitej*, „Elpis” 20 (2018), 85-109.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2016.
- Olejnik T., *Czasy nowożytne. Praszka w XIX i XX wieku*, w: *Nad Górną Prosną. Monografia Praszki*, red. T. Krzemiński, Łódź 1999, 309-367.
- Olejnik T., *Leksykon miasta Wielunia*, Wieluń 1996.
- Olejnik T., *Muzeum Ziemi Wieluńskiej w Wieluniu: dzieje, zbiory, działalność (1964-1984)*, Warszawa – Łódź 1987.
- Olejnik T., *Wieluń. Dzieje miasta 1793-1945*, Wieluń 2009.
- Papierzyńska-Turek M., *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989.
- Papierzyńska-Turek M., *Problem autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce w latach 1918-1939*, „Euhemer – Przegląd Religioznawczy” 1 (1980), 53-65.
- Pawlak P., *Przyczynek do historii ewangelików w powiecie wieluńskim. Cmentarze ewangelickie i stan ich zachowania*, „Na Sieradzkich Szlakach” 34 (2019) 1, 27-33.
- Ringel M., *Ustawodawstwo Polski Odrodzonej o gminach żydowskich*, w: *Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, t. 2, red. I. Schiper – A. Tartakower – A. Hafftko, Warszawa 1936, 242-248.
- Sobczak J. – Gołda-Sobczak M., *Problem rejestracji kościołów i związków wyznaniowych w polskim systemie prawnym*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 3 (2012), 55-86.
- Świątkowski H., *Wyznania religijne w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem ich stanu prawnego*, cz. 1. *Wyznania i związki religijne*, Warszawa 1937.

- Świątkowski H., *Wyznaniowe prawo państwowe*, Warszawa 1962.
- Włodarczyk Z., *Pastor Samuel Bogumil Sachs (1800-1849)*, RW 6 (2006), 147-155.
- Włodarczyk Z., *Spoleczno-demograficzne okoliczności powstania parafii ewangelicko-
augsburskiej w Wieluniu w początkach XIX w.*, RW 11 (2011), 25-46.
- Włodarczyk Z., *Wierzchlas i okoliczne miejscowości w latach 1815-1914*, w: *Monografia Gminy Wierzchlas*, red. Z. Włodarczyk, Wierzchlas 2014, 183-254.
- Wójcik W., *Konkordat polski z 1925 r. Próba oceny*, w: *Kościół w II Rzeczypospolitej*, red. Z. Zieliński – S. Wilk, Lublin 1980, 15-34.
- Wyczawski H. E., *Cerkiew prawosławna w II Rzeczypospolitej*, w: *Kościół w II Rzeczypospolitej*, red. Z. Zieliński – S. Wilk, Lublin 1980, 165-174.
- Zyzykin M., *Autokefalia i zasady jej zastosowania*, Warszawa 1931.